

Д.Г. Дамдинов

ЭХИРЭД БУРЯАДАЙ ОНТОХОНУУД

БУРЯАД РЕСПУБЛИКЫН ПУРАЛСАЛАЙ
БОЛОН ЭРДЭМ УХААНАЙ МИНИСТЕРСТВО

Эхирэд буряадай ОНТОХОНУУД

Нэмэгдэһэн 2-дохи хэблэл

Улаан-Үдэ
«Бэлиг» хэблэл
2005

ББК 82.3 (2 Бу)
Э 953

Согсолборилогшо
Д.Г. Дамдинов, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор,
Буряад Республикын эрдэм ухаанай габьяата хүдэлмэрилэгшэ

Эхирэд буряадай онтохонууд. – Нэмэгдэһэн 2-дохи хэблэл. –
Э 953 Улаан-Үдэ: «Бэлиг» хэблэл, 2005. – 104 х.

ISBN 5-85693-221-8

Эрхүүгэй буряадай аман зохёолой багахан хэмжүүрэй онтохонуудта буряад зоной урданай ажабайдал, зээгэтэ аба, бөө мүргэлэй элдэб ушарнууд, юртэмсын байгаалида ушардаг элдэб хубилгаанта ябадал, янза бүрийн шолмос, шүдхэриүүд харуулагдана. Орос гүрэнэй газар уһа эзэмдэжэ абаһанһаа хойшо соёл болбосоролой талаар нүлөө үзүүлһэниинь элээр хэлэгдэнэ.

Эндэ дурадхагдаһан онтохонууд эдир залуушуулда, буряад үльгэр домог шэнжэлэгшэдтэ болон олон тоото уншагшадта һонирхомоор байха. Гол удхануудынь нютаг хэлэнэйнгээ түхэлөөр харуулагдана.

Э $\frac{4702130105-14}{0B6(03)-05}$ без объявл.

ББК 82.3 (2Бу)

ISBN 5-85693-221-8

© Дамдинов Д.Г., согсолб., 1992, 2005

© Олоев Д.Т., гадар, 2005

© «Соёл» хэблэл, 1992

© «Бэлиг» хэблэл, 2005

ОРОЛТО ҮГЭ

1977 оной октябрь нарада Эхирэд-Булгадай районой Гахан-Башхан гэжэ хууринда ажаһууһан Михаил Олохоевич Олохоевһоо хори гаран онтохонуудые болон хэдэн домогуудые бэшэжэ абаа һэм.

М.О. Олохоев хадаа 1910 ондо мүнөө совхозой түб хуури болохо Гахан-Башханһаа холо бэшэ Шодой нэрэтэй нютагта түрэнэн, тэндээл үдэнэн байгаа. Хори гаран онуудта хургуулинууд үсөөн байһан дээрэнээ Гахан гэжэ хургуулитай хууринда ошожо, 5-дахи класс дүүргээд, тэрэ гэнэнһээ хойшо ажал хүдэлмэри хэжэ ябаһан түүхэтэй. Тон түрүүшээр наймаашанаар табан жэл ажаллаад байтараа, сельпогой түрүүлэгшээр хүдэлжэ эжилээ. Һүүлээрнь хори гаран жэлэй туршада колхозой түрүүлэгшээр Шодой, Эдэгэ нютагуудта хүдэлмэрилһэн байна.

60-аад онуудай үедэ хэдэн буряад хууриин газарнууд хамтаржа, совхоз бии болоходо, фермые даагшаар, удаань сомоной соведэй түрүүлэгшээр хүдэлжэ, наһанайнгаа хүсэхэдэ, пенсидэ гараад, мүнөө наһан болонхой.

Бага балшар ябахаһаа хойшо буряад онтохонуудые ехэл һонирхожо шагнадаг, мүн үбгэ абаньшье, өөрынньшье аба тэрэ багтаа суутай онтохошод ябаһан юм. Михаил Олохоевич залуухан ябахадаа, хадуужа абаһан онтохонуудаа мартаагүй, хамта зуу шахуу онтохонуудые мэдэжэ ябаһан. Тэрэнээ дуратайгаар хөөрэхэдөөшье, зугаалхадаашье бэрхэ байһан.

Михаил Олохоевичой хөөрэжэ үгэнэн хори гаран онтохонууд соо гол түлэб хадаа урда холын хуушанай буряад зоной ажабайдал, тэдэнэй һүзэг, һүзэглэдэг юумэнүүд тухай, элдэб дайсадтай, мангад гахайтай (мангадхайтай) өөрынгөө зол жаргалай, эрхэ сүлөөгэй хойноһоо дайралдаһан тухай хэлэгдэнэ.

Удхынгаа талаар барандаа булта хуушан онтохонууд байгаад, ород арадай хэлэнэй нүлөө доро абтаһан үгэнүүд ороо гэжэ һанамаар. Жэшээлжэ харахада, зарим нэгэ онтохонуудай нэрэн, тэрээнэй удхань ород хүнүүдтэй холбоотойгоор хэлэгдэнэ. Нэгэ тургуубай (торговец), Армаан (Роман) хулуушан, Андрей ангуушан г.м. «Хартагай хаан» онтохон соо эхэнэрнүүдэй ород нэрэнүүд дайралдана: Мария, Аани (Аня) г.м. Онтохонууд соо ород хэлэнһээ абтаһан нэрэ үгэнүүд олоор ушарна. «Жара хүрэнэн хаан» онтохон соо *булочка, пирожоог, бабушка, пулаад, сабхи, город, хрустальна мост, корзина* г.м.; «Хартагай хаан» онтохон соо *амбаар, подпооли,*

остоол г.м.; «Хаан» онтохон соо *парохоод, солдаад, боошхо, барнааг, крестьянка* г.м. «Шонодо илагдаагүй Шолмо хүбүүн» онтохон соо *пүүд, ороод (рожь)* г.м.

Эдэ олон абтаһан үгэнүүдэй онтохон соо байһаниинь юу харуулнаб гэхэдэ, ород ба буряад арад үни холоһоо хойшо суг хани хаби байжа, аргагүй ехэ танил тала болошоһыень харуулна. Ород арадай баһал культурын талаар нүлөөлһые эндэ харуулагдана. Байгал далай, Ангар мүрэн гэжэ нэрэнүүд онтохонууд соо нэрлэгдээшьегүй һаа, зарим үйлэ хэрэгүүдынь уһан соо болоно юм, жэшээлхэдэ, хрустальна (шэл) мост (хүүргэ) уһые хүндэлэн табигдана; солдаад хүбүүн парохоодоор Шара далай соогуур тамаруулна, боошхотой дари тэһэлһэн тухай хэлэгдэнэ. «Нэгэ хүбүүн» гэжэ онтохон соо ганса ород хүн бэшэ, харин ондоо яһатан – сэгээн (цыган) хүн баһа үзэгдэхэ юм.

Михаил Олохоевич эдэ онтохонуудые хэлэхэдэ өөрын нютагай хэлээр хөөрөжэ үгөө һэн. Тэрэ янзаарнь номдо оруулха болоо һаа, үргэн олон уншагшадта ойлгогдосогүй шэнги байхадань, литературна буряад хэлэндэ дүтэрхы болгожо найруулагдаһан байха. Зарим нютаг үгэнүүдыень тэрэ янзаарнь (зай – гай, тодхор, «Оршоомол лаба» г.м.) орхигдоо, нүгөөдэ заримануудыень литературна хэлэнэй үгэнүүдээр һэлгүүлэгдээ (ээмэгшэ оролсохо – лаб оролсохо, дээдэ зэмэдэ гараха – дээдэ дэлхэйдэ гараха г.м.), зарим нэгэниинь литературна хэлэнэй үгын хажууда хэлэгдэһэн үгыень хаалта соо (сүлөө (туха), годлиин булсуу (хушуу) г.м.) үгтэгдэнэ. Жэжэ заһабаринууд хэгдэхэдэ, онтохонуудай гол удхань хазагайруулагдаагүй байха.

Энэ багахан ном гаргаха хэрэгтэ туһа хүргэгшэдтэ баярые хүргэнэм.

Шонхоодой мэргэн

Шонхоодой мэргэн хүбүүн шоно зээрдэ моритой, шоро мүнгэн хазаартай, шудхалан мүнгэн эмээлтэй байна. Дар дархан хүбүүтэй, даага ногоон бэритэй, хүр хүрихэн хүрьгэтэй, хүүбэн ногоон басагатай. Зүүн сагаан адуутай, зуудаг шара нохойтой, сээл болохо хүрэнгэтэй, сэсэ найхан абхайтай байна. Теэд бэээрээ ехэ шэжэтэй, ехэ бэрхэ хүүн байгаа. Ехэ мэргэн түргэн ухаатай, теэд шэжэдэ баригдаад, охоторхон набтархан муу үбгэн болоод, зорёолхожо ябадаг байгаа. Теэд нэгэтэ зуун сагаан адуугаа туугаад, шуһан зээрдэ мориёо унаад, зуудаг шара нохойгоо дахуулаад, адуугаа манахам гээд гараба. Адуугаа манахаяа гараад, ой модо орбонгоорнь татажа асараад, галаа түлеэд, адуунайнгаа хажууда хэбтээд унтаба. Унтажа байгаад иигэжэ зүүдэлнэ ха: «Зүүн, зүүн урда зүгһөө дайн ерэбэ; тэрэ дайнда Шонхоодой мэргэн хүбүүн, дар дархан хүрьгэн диилдэбэ, дарагдаба, даамал ногоон бэри олзолуулба, хүр хүрихэн хүрьгэн хүлюулбэ, хүүгэн ногоон басаган олзолуулба.

— Сээр болохо хүрьгэм шаалгаба, сэсэн найхан абхайм олзолуулба, зуудаг шара нохойм гангинаба, зуун сагаан адуумни олзолуулба — гээд, Шонхоодой мэргэн хүбүүн шуһан зээрдэ мориёо унаад, шуумар түргэнөөр харайлгажа, бэээрээ тэрьелжэ арилба», — гэжэ зүүдэлбэ.

Тиһэн бэээрээ тэрэшни һэрээд, зүүдэнһээ айһан бэээрээ шуумар түргэн харайлгаад, гэртээ ерэнэ. Гэртээ ерээд, эзиин — сэсэ найхан абхайн остоолдоо һайн эдээ табяад, эрээ мүнгэн остоолдоо һайн эдихэ юумэ табяад, сагаа мүнгэн остоолдоо һайхан сайгаа табяад эдээлүүлбэ. Һүүлдэнь һамгандаа хэлэнэ:

— Тиижэ иигэжэ зүүдэлбэб, муу юумэн дуулдагша гү?

Тэрэнь хэлэнэ:

— Зүүдэн байдаг байгаал юм ааб даа, һанаагаа бү зобо, эдээлэ.

Тиигэжэ һуужа байтарнь газар буутай шуутай зон ерээд, буугаад орхибо.

Өөрөө Шонхоодой харайжа гараад, шуһан зээрдэ мориёо унаад гүйлгэбэ ха юм. Гүйлгэбэ, гүйлгэбэ. Хойноһоонь намнаад хүсэхэнь гү даа тэдэш, ядахадаа буудаба, буугайнь һомон хүсэнэгүй. Нөөхи хүбүүмнай гүйлгэ гүйлгэһөөр тэрьелжэ арилаа. Зэр зэмсэгтэй ерэнэн дайсанай ошоһон хойно гэртээ бусажа ерэбэ.

Ерээд хада уруугаа харана, хашараг байхыень харана. Хото хорёо уруугаа харахадань, буруун байна. Хуһамаг соогоо ороходонь эшэгэн, хотон соонь хурьган байна. Табан янзын малтайб, ядахагүйб

даа гэжэ бодоно. Тэдэнээ бултыень суглуулжа асараад, хүрээ хорёондоо оруулжа хаагаад, гэртээ ороод өөрөө унташаба. Унтажа хэбтэхэдэнь, өөрынь шуһан зээрдэ мориниинь турьяжа ябаад, гэр тураяа тойрожо байгаад, инсагаалжа ябаад харайлгана.

Өөрөө эзэн һэрибэ даа. Энэ юун болобо гээшэб гэһэн бэеэрээ бодоод, тэрэшни үмдөө баряад харахадань, тэрэнь хоёр болошоод байна. Урбаашияа (самсаяа) баряад үзэнэ, баһа хоёр болошонхой. Номоёо баряад үзэнэ, тэрэнэйнь булсуу (хушуунь) эмдэрээд, балараад байна. Энэ юун боложо байна гээшэб гэжэ һанажа байтарнь, мориниинь гэрэйнгээ зүүн урда хаяае эзэнэйнгээ унтажа байһан газар тушаань лүпэр сохёод, үһэнһөөнь татажа гаргаад, нюсэгэн байһан эзэнээ дээрээ хаяад харайлгаба. Аюулда орохоо байһыень мэдэһэн байгаа. Хойноһоонь гурбан зуун жаран толгойтой мангадхай даша хонгор азарга унаад намнаба. Намнажа дүтэлжэ ерэхэдэнь, шугы шэбэрнүүдые харайлгажа ябаад тэрьедэжэ, шуһан зээрдэ мориниинь хүсэгдэнэгүй. Даша хонгор азарга гүйдэлөөрөө илагдаад, яашье хүсэжэ ядана.

— Хаана холо ошохо һэмши даа, нюсэгэн ябаһан шамайе аляаһа бургууһан эдижэ, алаха байха, — гэжэ хараагаад, тэрэ мангадхай һөөргөө эрьелдээд, гэдэргээ ябашаба. Бууса хорёодонь ерээд, тэндэ байһан малнуудыень бултыень эдеэд арилшаба.

Нөөхи нюсэгэн хүүмнай саашаал ябана, нэгэ гол морёороо умбуулжа гараад ябатарнь, нэгэ шоно мүр дээрэнь ирзайжа хэбтэнэ.

— Айжа тэрьелжэ ябахадань энэ бузар шоно үшөө хүү айлгажа хэбтээ гээшэб, — гэһэн бэеэрээ гүйжэ ошоод, шэхэндэнь аһашаба. Шэхэнһэнь барижа абахадаа, бэеыень холо гэгшээр һэжэрээд хаяжархиба. Арааниинь һуга буугаад, гартань үлэшэбэ.

Шоно дахатай болоод үмдөөд ябана. Тэрэ хүүнэй бэеэрээ багашье, томо мандагаршье ябаһан дуранай байна. Теэд саашаа ябаһаар нүгөөдэ уһа гарахадань, хара гүрөөһэн урдань ирзайжа хэбтэнэ. Энэ үхэхэн хүү айлгахань аабы гэһэн бэеэрээ хоёр шэхэнһэнь баримсаараа, мяхыень ходо хаяжархина, шоно дахаяа таһар татажа хаяжархёод, хара гүрөөһэн дахатай болоод, саашаа ябаадхиба.

Ябаба, ябаба. Саашаа ябажа ябахадань, сураг дуулдана. Шаазгай хаан долоон басагатай юм, долоон басагадынь наада наадаха юм, тэрээндэ амитан зон сугларжа байна. Тэрээндэ ошохомни гээд ябаба. Шуһан зээрдэ мориёо муухан боро мори болгожо унаад, бэеэрээ харуулшан боложо хубилаад ошобо. Ошожо ябахадань, долоон хадамда ошохо басагад уһанда шунгажа байна. Нөөхи хубүүмнай нэгэ хониной дала олоод, тэрээгээрээ хамараа була сохёод, шуһа гаргаад, тэрээндэ түрхээд, урдань ябаха харгы дээрэнь табяад орхино.

– Эгээ найн басаганиинь намда ерэхэ болтогой, – гэжэ хэлээд, саашаа ошоод, хаанай газраа бууна.

Тэрэ хүүмнай аалихан орожо ерээд:

– Хартагай хаанай харуулшан адуушанби, адуугаа үгы болгоод бэдэржэ ябаналби. Танайда наадам гэжэ дуулахадаа ерээлби, наадамдатнай байха ханаатай ерээлби.

– Өө, деэдюшхэ хүүн, бай, бай, – гэлдээд, тэдэнь байлгаба.

Бууһан бэээрээ гэртэнь ороод харахадань, табяатай долоон остоол дээрэнь долоон хони алажа табяад, томонууд шэл амһарта соо архи табяатай – баран хуу бэлдээтэй байна. Тэрэ үедэ басагад уһанда шунгаһанаа гаража ерэбэ. Гаража ерэхэдээ, эгээн бага бэсэгэниинь (басаган) тэрэ дала хараһан бэээрээ абаад, торгон пулаад гаргаһан бэээрээ тэрэниие орёогоод, халаһандаа (хармаан) хээдтибэ.

Нүгөөдэ басаганиинь хэлэнэ:

– Энээгээр яхашни гэшэб, юундэ дуратай ерээд абанаш – гэнэ.

Тэдэмнай ерэбэд даа. Зургаан ехэ басагад зургаан хүбүүдтэй танилсаад, зургаан остоолдо һууба.

Бага бэсэгэниинь (басаган) оложо ядана, бэдэрнэ, нөөхи хара гүрөөһэн дахатай деэдюшхэ зүүн урда булан соо ороод, баруун нүдэнһөө баабгайн шэнээн няагаһа, зүүн нүдэнһөө зүгын шэнээн няагаһа гаргаад унтажа хэбтэнэ.

– Бодыш! – гээд, тэрэ басаган ошоод һэрюулээдхибэ, – шамайе хэды болотор бэдэрхэ юм?

Тиэхэлээрнь хаан уурлаа.

– Эгээ найн басагамни аад, энэ дайдын муу харуулшанда юундэ ошооб даа, ямар бидаа юм бэ.

Гарахадань остоолдоо ошоод эдеэлнэ. Эдеэлээд байхадань, наадан тараба. Тарахалаарнь хаан зургаан найн хүрьгэдтээ зургаан найн гэр тура барюулаад үгэнэ. Тэрээн соогоо зургаан хаанай басагадтай зургаан найн хүрьгэдынь һуугаад эдеэлнэ.

Бага бэсэгэндээ гэр барюулжа үгэнэгүй. Өөһэдөө нэгэ бишыхан бургааһан гэр баряад, бургааһан бүхээгтэ адлихан бишыхан тура баряад ороод һууна. Зургаан найн хүрьгэдтэй болооб даа гээд, хаан ехэ хүхюутэй.

– Зургаан найн хүрьгэдымни ерэхэ гэгты, – гэнэ.

Хаанай хэлэһэн хойно суглараад ерэбэд даа.

– Адууһанай мяха эди эдихээр яраамни шалаа, ангай мяха эдихэ ханаатайб, гараад агнажа ан намдаа алажа эдихыемни асарагты, – гэбэ ха хаан.

– Заа, – гээд ябаадхибад.

Бага бэсэгэн (басаган) гэртэ орожо ерээд хэлэнэ:

– Манай баабай гаралсаг лэ даа.

– Үтэр, үтэр, тэрэ муугаа гаргажа, ан үргөөжэ, гүрөөһэ үргөөжэ үгэтэгэйни, – гэнэ.

– Тэрэнь гаралсаг лэ даа, – гээд ерэбэ. Муу мориёо унаад гараба.

– Та эндэ тодоод нуугты, битнай гүрөөһэ үргөөгөөд ерэнүүб, – гээд, Шонхоодой мэргэн хүбүүн ошоно. Ошоод үргөөжэ ябахадань, зургаан гүрөөһэд гараад харайлдана. Зургаалуулынь хуу харбажа унагаагаад, «дотор мяханиинь эм болог, тураг мяханиинь хорон болог», – гэжэ годлидоо хэлээд, тэрэмнай харбана.

Тэрэмнай тэдэ зургаан гүрөөһээ бултыень унагаагаад, зургаан хуһа мүргүүлээд орхёод, нүгөөдүүлэйнгээ хажууда ерэнэ ха юм. Ерээд нурана:

– Юумэ ерээгүй гү?

– Үгы, юуныше үгыл, – гэлдээд нууна. Тиэхэдэнь, ошоё даа, угаа хурдаар харайлдаа һэн, хуһа мүргөөд, тарайлдаад хэбтэнэ аалам, ошоё даа, – гээд, абаад ошобо.

Ошоходонь зургаан гүрөөһэд зургаан хуһа мүргөөд, унашоод хэбтэнэ.

– Эй, – гэхэн бэээрэ доторнуудыень абажа хаяад, тура мяхыень ганзагалаад, шамдамнай хуби үлөөгүй байшаба, – гэлдээд, зургаалуулаа нэгэ нэгээр ганзагалаад, зургаан базануудынь ябашаба.

Тэрэ бэээрэ доторнуудыень хуу аршаад, угаахадаад, орёоходоод, морин дээрэ ганзагалаад ерэбэ. Нүгөөдүүлэнь мяхаа асараад, хаандаа үгөөд:

– Иимэ олзотой алажа асараабди, – гэлдэнэд. Хааниинь эдихэн бэээрэ үбдөөд хэбтэнэ. Тиижэ байхадань бэсэгэниинь тарезлхэ (табаг) дээрэ шанаһан дотор абаад, ерээд хэлэнэ:

– Манай баабайн асарһан юумэ эдижэ үзыш, – гээд абаашаад үгэнэ.

– Арил саашаа энээнтээ, зургаан һайн хүрьгэдэй асарһан юумэ эдээд үхэхээ хэбтэнэм, энээниешни эдээд, үшөө үхэ гээ гүш? – гэнэ.

– Хорото эдээн бэшэ ха юм, хургаараа дүрэжэ үзыш, эмтэ эдээн ха юм, эрхыгээрэ дүрэжэ эдиш, – гэнэ. Тэрэнь хургаа дүрөөд үзэхэдөө, амтатайхадань хургаа таһа хазажа орхин алдаад, бултыень эдээд, тарезлхынь шэдэн үгөөдхибэ.

Асарһан дотор мяхые эдихэн бэээрэ хаан эдэгэшоо. Эдэгээд байхадаа ехэ һайнда бодоод, һайн зургаан хүрьгэдөө дуудажа асаруулаад, тэдээндээ даабари үгэнэ:

– Зай, таанадууд агнахаяа гарагты, алаад байхадаа, тураг мяхыень абангүйгөөр, гансал дотор мяхыень лэ асараарайгты.

– Муу харуулшан хүрьгыем абалдаад ошогты, – гэнэ.

Анда гараад ябахадаа мүнөөхи муу хүрьгэнийн хэлэнэ:

– Битнай баһал үргөөжэ үхэб, таанадууд эндээ һуугаад, ангай ерэхэдэ, тодоод буудахаар бэлэн һуугты. Муу харуулшан хүрьгэн үргөөхээ ошоод, зургаан гүрөөһэ харбажа унагаагаад, хэлэжэ байна:

– Мяханиинь эм болог, доторынь хорон болог, – гээд, нөөхи зургаан гүрөөһэдые модо мүргүүлһээр орхёод, һуужа байгаашадтаа ошобо. Ошоходонь нөөхидынь хоһон һууна.

– Баһа зургаан гүрөөһэд гүйгөө һэн, модо мүргөөд үхэшөөд байна үгы ха гү? – гэжэ Шонхоодой мэргэн хүбүүн хэлэнэ. Зургаалуулаа гүйлдэжэ ошоходонь, зургаан гүрөөһэд модо мүргэжэ унаад хэбтэнэд. Тэдэ гүрөөһэнүүдэ үбшөөд, доторынь угаажа абаад, мориндоо тээгээд гэртээ ерэбэд.

Шонхоодой мэргэн мяхануудыень суглуулжа абаад, гэртээ хариба. Зургаан ехэ басагадынь гүрөөһэнэй дотор шанаад абаяа хүндэлбэ. Тэрэниинь эдихээр лэ хаан үбдэшэбэ. Бага (бэсэгэн) басаган мяха шанаад, табак дээрэ табяад, хаан абадаа абаашаба, тиигээд абадаа хэлэнэ:

– Манай баабайн алаһан гүрөөһэнэй мяха эдиит.

– Энээнэй урда гүрөөһэнэй мяха эдээд үбдэшоо һэмби, мүнөө баһа эдээд бүри үхэ гээ гүш, дотор эдээд ядажа байналби, – Абааша саашань, эдихэгүйб.

– Абамни, мяханһаамни ама хүрөөд үзыш даа, – гэнэ басаган.

Юу хэлэнэб даа гээд, мяханһаань ама хүрөөд үзэбэ:

– Үй, энэшни ямар амтатай юм, – гээд, тэрэ мяхыень дууһан эдижэрхибэ. Эдээд байхадаа, хаан заһаржа эдэгэшэбэ. Залуу гүрөөһэнэй хото доторынь эдихэдэ хоротой байгаалтай гэжэ һанана. Дахин зургаан хүрьгэдөө дуудажа асаруулаад хэлэнэ:

– Ехэ борогшо гүүмни зургаан жэл унагалаа, ходо унагадынь үгы болоно. Мүнөө долоодохёо унагалха юумэ, юундэ үгы болоноб, ямар юумэн унагыень мүргүйгөөр абаад ошоноб, таанад ошоод харагты, хараад намда хэлээрэйгты, – гэжэ хаан абань даабари үгэбэ.

Бага басаганиинь дуулажа һууһан аад хэлэнэ:

– Манай баабай үбгэмни баһа тэдээнээр гаралдаг лэ.

– Гаралдаг, зай забһарышые гараа һаань, туһа хүргэжэ бологшо, – гэжэ хаан хэлэбэ. Тэрэ зургаан хүрьгэдөөр суг үтэлһэн долоодохи баабай харуулшан гаралдаба.

Хахад һүни болоод байхада, хаража байһан гүүниинь унагалба, алаг унаган гараһан бэээрээ эхээ тойрожо байгаад харайн харайн байна. Нүгөөдэ зургаан хүрьгэд тэндэ унтаж хэбтэнэд. Тэдээнэй унтаж байхада, бултанайн моридые табижархиба, өөһэдтэнь хуһа сабшажа асараад, хүүн бүхэндэнь унуулжархиба.

Агнажа хараад нуухадань, хан гарида шубуун дээрэнэ нийдэжэ буугаад, нөөхи унагыень барижа абаад дээшээ гаража ябахадань, годлөөроо харбаха үедөө хэлэнэ:

– Унаганай һүүл хан гарида шубуунай үдэ хоёрые абаад һөөргөө буужа ерэ, – гэнэ. Годлинь ерэхэдээ, унаганай һүүл гарида шубуунай үдэ хоёртой бусаба. Тэрээниенъ абажа үбэртэлжэрхёод, бэшэнэ һэрээнэ:

– Бодыт, бодыт, гүүмнай унагалаал, унагалһан хойнонь хан гарида шубуун абаад дээшээ гарашабал, яхамнайб? – гэхэдэнь, тэдэнь һэрижэ ядажа, түгсэгүүдые унаһан янзаараа унтажа хэбтэнэд.

– Энэ модо юундэ унаад унтанабта, моридтнай хаана яана гээшэб? – гэнэ. Тэдэнь арай гэжэ һэригшэ болоод, бодоһон бэээрээ хазаарнуудаа баряад иишэ тишээ гүйлдэнэд. Гүйлдөө гүйлдөө, арай гэжэ моридоо олоод асарба. Моридоо унаһан бэээрээ хан гарида шубуунда хулуулгаһан унагаяа бэдэрбэ. Хоһон галаб гүйлгэлдэжэ ядахадаа, бултадаа нэгэ газар сугларжа ерэбэд. Булта олоошьегүй, хараашьегүй байбад.

– Битнай энээниие олоолби, минийтай олоһон юумэн энэл даа, – гээд, унаганай һүүл, хан гаридын үдэ хоёрые үбэрһөө гаргаад харуулна. Тэрэ зургаан базанарынь гайхажа хаража байтараа хэлэнэд:

– Шимнай маанадта энээнэ үгыш даа.

– Үгы, үгы, үхэгүйб, – гэбэл даа Шонхоодой мэргэн хүбүүн. Базанарнуудынь энээнһээ буляагаад абая гэлдээд забдахадань, Шонхоодой мэргэн нөөхидөө үбэртөө хэжэрхёод, доошоо хараад газарта хэбтэшэбэ. Хэбтээд байхадань зургаан базанар хэбтээд байһан нэгэ базаяа эрьюулээд дээшэнь харуулха гээд яашье ядахадаа модоор сохёодшье үзэнэ, бэри хүдэлнэгүй. Модоор хүшүүргэ хээд, тэрээгээрээ хүшэнэ, хүшэнэ, яашье урбалдуулжа ядана. Эрyelдүүлжэ ядахадаа, тэрэ базаяа аргадажа ороно:

– Мандаа тэдэ юумэнүүдээ үгыш даа, маанадаа муу зон бү болгуулыш даа, яалайш даа, хайрлыш, – гэнэд. Тиигэжэ байгаад аргадахадань ядаад хэлэнэ:

– Заа, тиигээ һаа бултааран зургаалуулаа газарта хэбтэгты, би таанадай баруун баруун шэхэнүүдыетнай отолоод абахаб, нюрганайтнай гол уруу һаань зурагараар һүр отолоод абахаб, – гэхэдэнь, тэдэ зүбшөөбэ. Зүбшөөһэн хойнонь бултанһаань шэхэнүүдыень, зурагар һүр зүһээд нюрганһаань абаадхиба. Абаһан юумэнүүдээ һамгандаа абаашажа, гутахагүй болгуулаад хадагалуулба.

Зургаан хүрьгэдынь унаганай һүүл хан гаридын үдэ хоёроо асаржа хаандаа барюулаад:

– Иимэ шубуун манай унагадыемнай абаашадаг байбал, энэение арай үрдижэ һуга татажа абаалди, – гэлдэнэд.

– Эй, энэ хан гариде шубуун намайе хүбүүнгүй гэжэ баһажа байнабши гү даа, энэение яжашье һаань барижа асарха хэрэгтэй, – гэжэ хаан захиралта үгэбэ. Зургаан хүрьгэд зүбшөөһөн бэеэрээ моридтоо мордоод, бэдэржэ гараха тээшээ ябабад. Нөөхи бага басаганиинь орожо ерээд хаанда хэлэнэ:

– Юундэ манай баабайда гаралдахыень хүүн хэлэнэгүй гэшэб, гаралдахыень зүбшөөгүт, – гэнэ басаганиинь.

– Тэрэшни хаанаһаа юу олохо юм, гэртээ һуужа хэбтэжэ байг лэ саашаа, – гэжэ хадамынь хэлэнэ.

– Гаралдаг лэ даа, ябалдаад бэдэрэлдээд ерэг лэ, – гэбэ. Басаганайнгаа дахин хэлэхэдэ: – Адуун сооһоо тоһо һайн бэетэй азарга барижа унаад ошогты, өөрынь морин тэндэ хүрэхэгүй ха юм, – гэнэ.

Азаргыень унаһан бэеэрээ холо газар ошожо ерээд, хара гүрөөһөн дахаяа һүүлдэнь уяад, гэр уруугаа харуулжа ерээд үлдэжэрхибэ. Азаргань гэр уруугаа отор һугар харайжа ерээд, хотон соогуураа дахаа шэрэнхэй инсагаалжа ябаад гүйлгэнэ. Хаан тэрэниие хараһан бэеэрээ басагаяа дуудаже асаруулаад хэлэнэ:

– Харыш, харыш наашаа, баабайшни үхөөд ерээл, азаргадаа шэрүүлээд ябанал, ошожо тэрэнээ абыш!

Басаганиинь газар гаража хараад, халаглаад гэртээ орошобо. Тэрэшни бултыень мэдэнхэй, ойлгоод байна, тиэхэдэнь хаан юушье ойлгоогүй, мэдэнэгүй ха юм. Шонхоодой мэргэн хүбүүн һайн азаргань тэнгэридэ хүрэтэр холо газарта туйлахагүй гэжэ мэдээд, тэрэнээ табяад өөрынгөө мори унажа ошобо ха. Хойноһоонь ошоходонь, нөөхи зургаан базанарынь үндэр хадын үбэр хажууда хабсагай доро обооролдожо байбад. Дээшээ хадыншье оройдо гарахаяа мэдэхэгүй юумэд байна.

– Заа, таанар эндээ байһаараа байгты, битнай дайда үзэһөөрөө ябаһууб, гаража шадаха газартаа гараад үзэһүүб, – гээд гансаараа ябаба.

Яба ябаһаар, гара гараһаар тэнгэри хүрэтэр ябаба. Тэнгэридэ гараад харахадань, долоон морид уяатай байна. Эгээ наада захын томо мандагар морининь долоо наһатай хэбэртэй. Тиигээд сааша саашаа бага боло болоһоор эгээ бишыхан һүүлгүй алаг морин байна. Харахадань, тэрэ морин һаяшаг һүүлээ абхуулһан хэбэртэй. Тэрэнь лэ хүрээ соо хаалгада хаагаатай. Байһан хажуудахи гэртэ ороходонь, нэгэ басаган уйлажа, нүгөөдэ басаганиинь энеэжэ, гурбадахинь дуулажа барандаа һуунад.

— Таанад юундэ иигэжэ һуунабта, — гэжэ һураба.

— Манай абамнай мангадхайтай эндэ дайтай юм. Мангадхай угаа хүсэтэй, тэрээндэ манай аба диилдээд, маниие табижа үхэ баатай болоо. Манайда ерээд, мангадхай нэгыемнай мүнөө эдихэ, нэгыемнай үглөөдэр эдихэ, нүгөөдыемнай нүгөөдэр эдихэ, — гэлдэнэд.

— Юундэ минии хадамай моридые асарха болоһон юумэб? — гэнэ.

— Саазгай хаан долоон басагадтай юм гээ, һайн хүригэн дайралдаа хадаа туһалжа магад гэжэ хэлэжэ асарһан юм, — гэнэд.

— Тэрэ мангадхайтнай хаанаһаа ерэхэ юм?

— Энэ баруун хойноһоо ерэхэ юм.

Шонхоодой мэргэн хүбүүн мориндоо мордоод, баруун хойто зүг баряад ябашаба. Баруун хойшоо холошье ошобо, яба ябаһаар байтарнь мангадхайнь барагтай юумэн дуу дуулаһаар ерэжэ ябана. Шонхоодой хүбүүн ерэхэлээрнь тэрээнһээ һурана:

— Хаана ошохошниб?

— Ааляр, ааляр, ямар иимэ ёборгон хүүмши, — гэжэ мангадхайнь Шонхоодой мэргэн хүбүүн тээшэ хараад хэлэнэ.

— Аа, энэ доро газарта Шонхоодой мэргэн хүбүүн шонон зээрдэ моритой юм гэжэ дуулаа һэм, тэрэ ерээд ябанабши даа?

— Юуншье, хадамни, яахадаа тиимэ баһангыар дуугарнаш?

— Оролсожо үзэлсэхэмнай гү, тиимэл хадашни!

— Оролсое, үзэлсэе, — гэжэ мангадхайнь хэлэбэ. Моринһоо буубад. Оролсожо үзэлсэхэ болоһон хоёр эрхын бэрхые гаргалсахаяа бар бахим барилдаад абана. Дүрэ хүсээе туршалдан торголсобо, татасалдаба, хүшэлдөөд үзэнэ. Шонхоодой мэргэн хүбүүн угзар угзарһаар ула дороо абажа эхилбэ, тата татаһаар, тахим дороо аба абаһаар, дүтэлүүлһээр тэрээнээ дороо дараад унашаба. Дороо абажа унаһан хойноо, дара дараһаар, сохи сохиһоор нөөхиёе алажархиба. Шуһан зээрдэ мориниинь дарша хонгор азаргыень сабша сабшаһаар алажархиба. Тэрэ хоёроо тэндэнь шатаагаад, үнэһыень агаарта хиидхэжэрхибэ. Тиигэжэ дүүргэһэн хойноо хан гаридын гэртэнь хүрэжэ ерэхэдэнь, саг болзороо хүлээһэн басагадай нэгэниинь уйлажа, нэгэниинь дуулажа, нэгэниинь энеэжэ һуунад.

— Зай, таанадууд хайшан гэнэ гээшэбта, би тэрэниетнай дайралдажа диилээд, үгы хээд ерээлби, — гэнэ.

Тиимэ үгэ дуулахадаа, тэрэ басагад ухаагаа табин алданад, яаха хээхэ гээшэбибди гэжэ баярлаһандаа иишээ тишээ гүйлдэжэ, хүндэлхэ юумэ бэлдэнэ. Тэрэ үедэ үдэр байһанаа һүни шэнги харанхы болошобо.

— Юун болобо гээшэб, — гэнэ хүбүүн.

— Манай абын ерэхэдэ, сулал иидэг лэ даа — гэнэд. Хан гарида шубуун гэртэ ороод ерэбэ. Гэртэ орохынгоо урда хүүнэй дүрсэтэй хүүн болоод ороһон байгаа. Орожо ерэмсээрээ мэндэшэлэлдээд, хөөрэлдэн зугаалан эхилбэ. Ан зан тухайгаа хөөрэлдэбэ, зугаалба. Дайсаниенъ дараад, ерэһыень мэдээд хэлэнэ:

— Ехэл хайн хүүн байнаш даа, бидэшни яхашье аргагүй диилдэдэг, шамһаа бэшэ амитанда диилдэхэгүй һэн, ши мандаа ехэ туһа хүргэбэш, — гэнэ басагадаймнай абань.

— Тэндээ удаан саг соо хэдэн һараар айлшалба, хүндэлүүлбэ.

Айлшалжа, хүндэлүүлжэ байха үедэнь Хан гарида эзэн Шонхоодой мэргэн хүбүүндэ басагаарни һамга хэхыешни үгэнэлби гэжэ дурадхана.

— Үгы, үгы, бишни тиихэ аргагүйлби, өөрөө һамгатай хүүнби, — гэжэ сэхээ хэлэбэ. — Хожом хойно худа оролсохобди. Энэ танилдаһан холбоогоо бү таһалдуулая, арбан жэлэй анда, хорин жэлэй худа болохобди. Айһан эшэһэн газартаа дурдалсажа ябая, бэе бэеэ бү марталсая, — гэжэ тараха тээшээ боложо, эбтэй зетэйгээр зугаалжа, Шонхоодой мэргэн ябаха тээшээ түхээрнэ. Хан гарида моридыень гаргажа үгөөд мордохуулба. Шонхоодой мэргэн моридоо тууһан нютаг орон тээшээ ябаба. Моридоо тууһан газартаа буужа ерэхэдэнь, нөөхи зургаан базанар хүлээхэ газартаа нүхэ хонхойһон тэрээн соогоо хүлээгээд һуунад. Тэрэ нүхэнэйнгээ дундань бэри 70—80 сажан гүнзэгы нүхэ малтаһан, тэрэнээ хушаад байнад. Шонхоодой мэргэнэй ерэхэдэ, хайнаар угтааша боложо хони алаһан, һэеы дээрэ шанаһан мяха табяад, муу харуулшан базаяа үргэжэ абаашаад һуулган гэхэдээ, гүнзэгы нүхэ уруугаа табижархиба. Тэрээниенъ мэдээгүй ябаһан Шонхоодой мэргэн нүхэ уруу унашаба. Тиижэ хаяжа байхыень хаража байһан Шонхоодойн шуһан зээрдэ морин, һүүлгүй алаг морин хоёр тэрьедээд арилшаба. Бэшэ үлэһэн зургаан моридыень базанар абаад, гэртээ харижа ерэбэд.

Шонхоодой мэргэн нүхэ руу хаюулхадаа, һүүжээ хуха унаһан байгаа. Яхашье аргагүй болоһон хүүн хэбтэнэ. Хэбтэжэ байтарнь хулганаан дээрэһээнъ унашаба, тэрээниие баряад һүүжыень хуха татаад табиба. Хойто бэеэ шэрэжэ ошоод, нэгэ ногооной үндэһэ долёо долёоһоор һүүжээ хайн болгобо. Хайн болоходоо, нэгэ нүхэ олоод, тэрээн уруу ороод арилшаба. Тиихыень хаража байһан Шонхоодой тэрэ ногооной үндэһэндэ мүлхижэ ошоод долёожо эхилбэл даа. Долёо долёоһоор байтарнь һүүжэнь эдэгэбэ. Ябахатай болоходоо нүхэн соогуураа ябана, яхашье аргагүй тэндээ юумэ хүлээгээд лэ байнал даа. Тиһээр байтарнь тэрьедэгшэ хоёр моридынь — шуһан зээрдэ һүүлгүй алаг хоёрынъ хөөрэлдэжэ хэлсэнэ:

— Баруунай холо дайдада Хартагай хаанай басаган, наян алда үһэтэй гоё һайхан амитан наада татажа найр хэхэ гэжэ байна ха. Хэмнай, хайшан гээд тэрэниие асарха гэшэб? Тэрэниие асархал хэрэгтэй гэлдээд, хоюулаа ошоё гэжэ зугаалаад ябабал даа. Баруун зүг барижа гараад ябана, ябана. Ябажа байтараа зуурандаа зоринон газараа хүрөөгүй ябахандаа, хабсагайн забһарта байгаад, һүүлгүй алаг морёо орхёод, шуһан зээрдэ саашаа ябаба. Хүрэхэ газараа хүрөөд харахадань, амитан зон олон наадан боложо түлэг дундаа байна. Шуһан зээрдэ морининь басаганай унаад, хадамдаа ошохо мориной байрада ороодхибо. Ороод харахадань, үлэн хүхэ морин хазаар даража садхалан һэргэлюун юумэн зогсоно. Морид моринтоёо баһа үгөө ойлголсохо гэжэ байха байгаа. Шуһан зээрдэ моримнай тэрэ мориндо ошожо, зугаалжа ябаһан ерһэн хэрэгээ хэлэжэ оробо:

— Минии эзэн нүхэндэ унашоод байнал, намда ши туһалыш даа, бишни шинии эзэн эхэнэрышни ута гэзэгэтэй хадань абаад ошоһуулби, ши намда туһа хүргыш. Энээнһээ хойшо арбан жэлэй анда хорин жэлэй худа болохолди. Иигээд зонуудай шамай абаашаха гээд ерэхэдэ дохолонхой байгаарай, бишни шинии хажууда хазаар даража дүлэн дүлэн байһуулби, — гэнэ.

Тииһээр байтарнь, хадамда ошохо басаган морииемни эмээллэгты гэжэ захиралта үгэбэ ха. Мори эмээллэхээ ерһэн зоной харахада, дүлэн хүхэ морин дохолшонхой, яхашье аргагүй уруугаа толгойгоо хэһэн зогсоно. Хажуудань шуһан зээрдэ морин хазаар даран зогсоно. Ерээд басаганда хэлэнэ ха юм, дүлэн хүхэ моритнай дохолшонхой байна, хажуудань гоё һайхан шуһан зээрдэ мори хазаар даран зогсонол. Басаган тэрээдтэ хэлэбэ:

— Тэрэ мори эмээллээд асарагты, намдал бурхан эльгээгээ бэээ, энэ мори унажа ошохо ёһотой хадам, — гэнэ. Мори эмээллэхэ зон шуһан зээрдые эмээллээд үгэбэ, басаган мориндоо мордоодхибо, мордохотойн хамта шуһан зээрдэ тэнгэри газар хоёрой хоорондуур ябашаба. Хүн зон «уу», «үү» гэһээр үлэшэбэ. Ябажа байхадань, басаган хойшоо унахаяа һанана, моринь уусаяа дэлгээгээд үгэхэдэнь, унахаа болёод тогтобо. Басаган хажуу тээшээ унахаа һанана, тиихэдэнь хабһаяа дэлгээжэ үгөөд унагаанагүй. Тиижэ ябатараа басаган урагшаа унахаяа һанана, тиихэдэнь дэлһээ дэлгээжэ үгөөд яашье унагаанагүй.

Хабсагайн хажуугаар гүйлгэжэ ябахыень һүүлгүй алаг морин харахадаа, тэрэшни байраһаа гараад хажуудань ошоод, тэдээнтэй баһа харайлдаба. Харайлда харайлдаһаар, гүйлгэлдэ гүйлгэлдэһөөр нүхэнэй хажууда орожо ерэбэ. Ерһэн бэээрээ тэрэ басагандаа ойлгуулан хэлэжэ оробо:

— Бидэ шамайе юунэй түлөө асараабиди гэхэдэ, энэ нүхэн соо манай эзэн хаюуланхай хэбтэнэл. Ганса шамайе туһалха гэжэ мэдээд асараабди. Туһа хүргыш, арбан жэлэй анданууд, хорин жэлэй худанар, айлшалһан ла газарташ дурдалсажа байхалди, — гэжэ шуһан зээрдэ морин һайса ойлгуулбал даа.

Тэрэ басаган газарта һуугаад үһээ задалаад, дахин һөөргэнь гүрэнэ. Һайнаар гүрэжэ гүрэжэ нүхэ руу табижа эхилнэ. Таби табиһаар байтарнь нүхэнэй оёрто табигдаба хэбэртэй. Нүхэн сооһоо Шонхоодой мэргэн амиды байһанаа мэдүүлжэ гүрэмэл үһэнэй ошоходо, тэрээгээрнь бэээрээ уяадхиба. Уяад байхадань хоёр морин басаган гурбан тата татаһаар тэрэ хүбүүгээ нүхэн сооһоо гаратарнь татаба. Нүхэн сооһоо гаража ерээд, Шонхоодой мэргэн ехээр баярлажа, тэдээнээр хөөрэлдэжэ, зугаалжа, арбан жэлэй анда, хорин жэлэй худа болободди, байһан ябаһан газартаа дурдалсажа тараха тээшээ болобо.

Шуһан зээрдэ мориндоо басагаяа унуулаад, гэртэнь хүргэхөөр ябуулба. Басагаяа абаашаад ерэтэрнь Шонхоодой мэргэн тэндээ байжа амаржа, бэээ заһана. Шуһан зээрдэ моринойнгоо бусажа ерэхэдэ, алаг мориндоо мордоод, өөрынгөө мори хүтэлөөд, нютаг ороноо бусахаяа ябаба. Нютаг ороноо бусажа ерэхэдэнь байһан зангаараа барандаа, һамганиинь муухан гэр тура соогоо һууһаар. Бусажа ерэхэн хүнндөө тэнгэридэ хүрэмэ үндэр сагаан байһан барюулаад, зосоо талын гэр соо аргагүй гоёожо бэлдээд, һамгантаяа тэрээн соогоо һууна. Жэжэ бээтэй муухан харуулһан нэрэтэй байһанаа болижо, өөрынгөө ёһотой бэээ бээлжэ, Шонхоодой мэргэн хүбүүн боложо, һамганиинь баһал муухан хаанай бага бээсэгэн шоодо ородог байһанаа болижо, һайхан гэгшын һамган бэээ бээлээд һуунад ха. Хаан үглөөдэр газаагаа гаража ябахадаа хараад:

— Энэ юун эндэмнай ерэжэ һуушаба гэшэб? Зургаан һайн хүрьгэд байхал, намайе хүбүүн үгы гэжэ энэ бидагарнууд (бэээ дээрээ абхуулһан хүнүүд) баһажа байналтай гээд, гэртэнь ошоод оробо. Орожо ерээд басаган хүрьгэн хоёроо хараад, гэрэйн зосоохи ялагар салагар ербэдээд (һаргаад) хаан гэдэргээ унашаба.

— Энэ яаба гэшэбта, маанадта адли хүүнүүдые харажал ябаһан аад, юундэ унашаба гэшэбта? — гэлдэбэд.

Хаан юугээшье ойлгохоо болёод хэбтэжэ байхадань, тэдэнь бодхоожо асаржа һуулгаба. Остоол дээрэнь элдэб үнгын эдихэ юумэн, архи табяатай, тэрээнһээ уужа, эдижэ, зугааншье баһал эхилбэ. Шонхоодой мэргэн хүбүүн хүрьгэн хэлэнэ:

— Энэ танай зургаан һайн хүрьгэдтнай үрөөһэн шэхэгүй байха ёһотойл даа, хараа һэн гүт?

- Хэн мэдэбэ, үрөөһэн шэхэнүүдэйнь бии үгы.
- Ара нюрга уруугаа зүһэм арһагүй байхал даа, хараа һэн гүт?
- Мэдэнэгүйб, хараашьегүйб, – гэбэ хаан.

Хурьгэн хүбүүн остоолһоо бодожо ошоод ерэхэдээ, зургаан баруун шэхэнүүдые асаржа харуулна, зургаан нюрган гол урууһаа абтаһан һурнуудые асараад харуулба.

– Зургаан һайн хурьгэдөө эндэ ерүүлэгты, – гэхэдэнь, хаан тэдэнээ ерүүлбэ.

Шонхоодой мэргэн хүбүүн зургаан базанарай орожо ерэхэдэ, хүүн бүхэндэнь баруун баруун шэхэнүүдые нь няагаад, эдэгээгээд, нюрган бүхэндэнь абтаһан зүһэм арһыень няагаад, эдэгээгээд, хаандаа харуулаад, тэдэнээ гэр гэртэнь ябуулба.

Хурьгэн хүбүүн хаандаа хэлэжэ ойлгуулба.

– Энэ зургаан хурьгэдтнай юушые шадахагүй тэнэг амитад. Гүрөөһэшые алажа шадахагүй, бил хоёр дахин зургаа зургаан гүрөөһэдые алажа үгөө һэм. Унаганай һүүл хан гаридын үдэ хоёрыешни би абаа һэм, эдэнэр намһаа эрижэ абаһан юм. Энэ зургаан моридыешни би ошоожо асараа һэм, эдэшни юу аяар тэнгэридэ хайшан гээд ошоожо шадаха юм, би ошоод асархадамни, үшөө намайе нүхэ уруу унагаагаад, асарһан моридыем абаад ерэхэн байха. Эдэтнай ехэл муу амитад. Тиигээд битнай нютаг ороноо, гэртэхинээ һанааб, бусажа ошохомнил даа, – гэбэл даа хурьгэн хүбүүн.

– Би баһа таанадаар ябалдахамни, таанадһаа һалахагүйб, юумээ түхээрхэмни, – гэжэ хаан дуугарба. Тэдээн түхээрээд, харгы замдаа ябахаар гараба. Ябажа ябатараа Шонхоодой мэргэн хүбүүн хэлэнэ:

– Битнай урид ошоод юумээ зохёожо, айлшадые угтахаар түхээржэ байхамни. Таанад минии хойноһоо ябахат, нэгэ зураһан газартам хонооройгты, хоёр зураһан газартам ябаарайгты, – гээдхибэ.

Мориндоо мордоод урид ороод ябаба. Түргэн гэртээ гүйлгэжэ ерэхэдэнь, гэртэнь хүүн үгы хэбэртэй, нэгэ хүүн унтажа хэбтэнэ. Тэрэ хүнэй хажууда ошоод, хүлөө зэргэлүүлээд үзэнэ, хүлынь өөрынь хүлһөө томо мандагар, гараа зэргэлүүлээд үзэнэ, өөрынь гарһаа томо мандагар.

Гайхажа, гайхажа тэрэ хүүнөө һэрээнэ:

- Энэ хүүнэй гэртэ унтажа хэбтэһэн хүүн хэн гээшэбши, бодыш!
- Тэрэ хүүниинь бодожо ерэбэ, тиигээд хэлэнэ:

– Би Шонхоодой мэргэн хүбүүнэй хүбүүн гээшэб. Минии абамни дайнда ороһон аад, тэндэһээ тэрьедээд арилһан байгаа. Эжымни гурбан зуун сэрэг абаад ошоходонь мангадхай тэдэ сэрэгшэдые нь бараниинь эдеэд, эжыемни абаашаад, һамга хэһэн байна. Би гүзөөн соо ошоод, тэндээ намай гаргаһан байгаа. Нюужа байжа малай

хото хорёон соо, мал соо намайе хүүн болгоод, томо болоходомни, ши өөрынгөө гэртэ хари, абатаяа уулзаад, хоюулан намайе ерэжэ абаашаарайгты, — гэжэ хэлээ һэн. Тиигээд наашаа ерээд, энэ гэр олоод, минии абын гэр энэ байна гэжэ унтажа хэбтээлби, — гэнэ.

— Үй, ши минии хүбүүн болонолши!

Тэбэрилдээд, таалалдаад, танилсаад, аба хүбүүн хоёр болоод, хэлсэнэ:

— Ябая, эжыгээ абаад ерээ! — гэлсэбэд.

Ябахадаа бээе хубилгажа, үтэнэй батаганаан болоод, мангадхайн гэртэнь хүрэжэ ерэбэ. Харахадань, һамганиинь мангадхайһаа гаргаһан хүбүүгээ тэбэреэд, гэр соогуураа ябан байна. Хоёр батаганаан тэрэ хүбүүн дээрэнь үймэлдэхэдэнь, һамганиинь таагаадхиба. Таагаад, хүбүүнэйнгээ тангалайда зүү хадхажархиба, тиихэдэнь тэрэ хүбүүниинь заха үзүүргүй уйлахайса уйлаба, болижо үхэ юм бэшэ, тэрэ үедэ мангадхай газааһаа орожо ерээд һурана:

— Энэ муу хүбүүнши абаймни һүнһэниинь хаана юм ааб? — гэжэ һуража бархиржа байнал, эшээ эрижэ хубилһан хүбүүн лэ.

— Ай, нохой, нохой, хүбүүндээ хэлэнгүй яаха һэмбиб, бэшэ хэндэ хэлэхэмниб, амитайшые амитанда хэлээгүйб. Хүбүүнэйнгээ тиижэ һурахада хэлэнгүй аргагүйл даа. Шара далайн эрье дээрэ шара улаан нарһан соо арбан гурбан шубуухай байха. Тэдээниие алаагүй хүүн намай яашые диилэхэгүй, — гэнэ.

Тиигэжэ дуулажа абахадаа, эжынь хүбүүнэйнгээ аман соохи зүүень абажархина. Тэрэ хоёр батаганаан шагнажа хэбтэһэн аад, гаража моридтоо мордоод зорижо ябабад. Удаан ябажа, Шара далайн эрье хүрэжэ, шара улаан нарһан модо унагаагаад орхибо. Тэндэһэнь арбан гурбан шубуун ниидэхээе гарахадань, бултыень барижа унагаагаад, алажархёод, үдэнүүдыень үхэхэн шубуудтаяа моридойнгоо ама уруунь хэжэрхихэдэнь, жажалаад, турьяад хаяжархина. Нэгэл шубуухай амидыгаар баряад абажа ерэнэ, мангадхайе одоошые гартаа оруулха бээбди гэжэ найдана. Хүрэжэ ерэмсээрээ, газаа байгаад мангадхайе дуудана, наашаа газаа гара гэбэ ха.

— Юу, намайе дуудаха амитан олдогшо үгы бэлэй лэ, юуниинь ерээд дуудаха болоо гээшэб, — гэжэ гайхана. Мангадхайн газаа гарахалаарнь урдаһаань һурана:

— Иимэ һайхан шубуухай хаража үзөө һэн гүш?

— Ээ, энэшни танда хэрэггүй шубуухайл, намда ганса хэрэгтэй, энээнээ хаяыт, хаяыт газарта. Хаяа һаатнай арбан жэлэй анда, хорин жэлэй худа болоходби, — гэжэ мангадхайнь тэдээн тээшээ хараад хэлэнэ.

— Һэ, эндэ ерээд хаяхын түлөө асараагүйбди, хаража бай, — гээд, шуһан зээрдэ мориндоо ошоод, ама руунь шубуухайгаа

хэжэрхибэ. Шуһан зээрдэ моринь бута жажалаад, турьяад хаяжархиба. Хаража байһан мангадхай хүхэрөөд, урда хада үдхэлөөд, хойто хада дэрлэн унашоод үхэшэбэ. Үхэхэлөөрнь тэрээнээ модо хаяад, шатаажа галдажархёод, үнэһыень һалхинда хийдхэжэрхибэ. Гэртэ тэдэнэй орожо ерэхэдэ, нөөхи үлгы соохи бишыхан хүбүүн хэлэжэ байна:

— Таба хоноо һаа, таанадта илагдахагүй һэм, арба хоноо һаа амитанда илагдахаа болихо һэм, — гэжэ дабшалжа һуугаад, хэлэн хэлэн байна. Тэрэ хүбүүе элдэб янзаар алажа ядаа хаш, галдажашье, уһан соошье шэхэжэ ядаа, бүри үхэжэ үгөөгүй. Яашье алажа ядахадаа, хаан гаридаяа дурдана, тэрэнь орожо ерээд, алажа ядаба. Ута үһэтэй басагаяа дурдана, тэрэнь орожо ерээд, алаха гээд туршаба, шадабагүй. Тиһэн бэеэрээ зүүн зүгэй холо дайдада гуни оршоһон нохой бии гэлсэдэг, тэрэндэл диилдэхээ ядаагүй. Тэрээнэй хойноһоо ошоогүйдэнь аргагүй боложо, шуһан зээрдэ мориёо унаад, Шонхоодой мэргэн хүбүүн зорижо гараба ха. Хүрэхэ газартаа дүтэлхэдөө һолонго болоод, амаа ангайгаад байхадань, тэрээ уруунь хийдэжэ ороод, шэхэндэнь шургажа ошоод, тэрэниеннь химэлжэ мэрэжэ эхилбэ. Тиихэдэнь тэрэнэй үбшэндэнь ядаад, гуни оршоһон нохой хашхарна:

— Алаха гээ һаа, түргөөр алыш, абарха гээ һаа, удаан болонгүй түргөөр абарыш, намайе бү зобоогыш. Баруун барбагай холо дайдада Шонхоодой мэргэн хүбүүн шуһан зээрдэ моритой бии гэжэ хэлсээ һэн, тэрэл ерээд намайе зобоожо байна хаш даа, — гэжэ өөрөө тухайлжархёо.

Тиигэжэ хэлэхэдэнь, тэрэ һолонго шэхэн сооһоон гараад хэлэнэ:

— Мүн лэ хэлээш, тиимэб даа, — гэнэ. Тэрэ нохойтойгоо баһа танилдаад, тиимэ хэрэгтэй шамда ерээб гэжэ ойлгуулаад, амыень хазаарлаад, баряад, абаад ошохо болобо. Ерэхэ газараа ерээд, нөөхи нохойнгоо хазаар юумые абаад, бишыхан хүбүүе нохойн ама руу хэжэрхихэдэнь жажалжа жажалжа юушье бэшэ үйргэһэн болгоод хаяжархиба. Нөөхи хүбүүе даража абахадаа, ехэл нүхэд боложо юундэшье илагдахагүйбди гэжэ хамтадаа ябаба. Нохойгоо гэртэнь хүргөөд, өөһэдөө гэртээ бусажа ерэнэ. Һөөргөө бусалгандаа хуушан түрүүшэ һамгаяа абаад, мангадхайн зөөриие, алта мүнгые — дууһан абаад, гэртээ барандаа хариба.

Ерэхэдэнь, нүгөөдэ айлшадынь һаял сэргэдэ буужа, гэртэшье ороодүй байгаа. Гэртээ орожо, хоёр һамгадаа танилсуулжа, хүбүүндээ хаан гаридагай басагые бэри болгон абажа худа боллосоод, найр наадам хэжэ түбхинэжэ һууба. Гэр гэртээ таража, айл зон боложо, жаргажа һуугаа хаш.

Алтан Шагай хүбүүн, Алтан Хайша басаган

Анхан дайдада урдын урда сагта Алтан Шагай хүбүүтэй, Алтан Хайша басагатай айлайхи байсан ха. Ехэ хүбүүнийн томо боложо, басаганиинь баһа томо болонхой. Басаганиинь ахынгаа мори унаад, нааданда ошоно. Нааданда ошоһон хойнонь, ахыень эхэ эсэгэ хоёрын алажархина. Нааданда ябажа байһан басаганай моринь уйлажа байна ха юм. Моринойнгоо уйлажа байхые хараад, басаган ерээд һурана:

– Юундэ уйлаабши?

– Аба эжы хоёршни ахайешни алаад байна, тиигээд би хайрлаад уйлажа байнам, – гэнэ моринь.

Басаган иимэ юумэ дуулахадаа, ухаа алдажархёод, бархираад, морёо унаад гэртээ харижа ерэбэ. Ерэхэдэнь, ахань гэртээ алуулшанхай байна.

– Ангай хадамнил ангагад гыш, Үнгэймни хада, үндэгэд гыш, үхэхэн ахаяа хүдөөлүүлхэмнил, – гэбэ басаган.

Ангай хадань ангагад гээд үгэбэ, тиихэдэнь тэрээн доро хээд, ахаяа хүдөөлүүлээд, баруун тээшээ шэглээд, басаган ябаад орхибо.

Баруун тээхи барбай холо дайдада, хаанай гурбан басагад бии юм гэлсэдэг, тэрэ гурбан басагад үхэхэн хүүе бодхоодог юм, тэрээдтэ (тэдээндэ) ошохомнил даа гээд ябаба баруулжаа. Басагамнай хүбүүн түхэл ороод, хүбүүнэй хубсаһа үмдөөд, хүбүүн болоод ябаба.

Яба ябаһаар холын харгыда зобожо ябажа ошоно. Нэгэ ябажа ябахадань уйдан халуун болоно.

– Энэ ямар иимэ уйдан халуун болоно гээшэб, – гээд моринһоо басагамнай һурана.

– Болодог лэ халуун болоо бэд даа, ямар һэрюун болошобоб даа, зохид болобо, – гээд, – малгайгаа хэлтылгээд, үмдөөд яба даа, – гэнэ моринь.

Малгайгаа хэлтылгээд үмдөөд ябахадань, угаа һэрюун һайн болоод үгэнэ.

Яба ябаһаар нэгэ жалгын эрье хүрэбэ. Хүрөөд харахадань, жалга соо дүүрэн могойнууд байна.

– Энэ юун гээшэб, – гээд, малгайгаа хармаандаа хээд, өөрөө бэеэрээ могой болоод, саада бээдэнь гараба. Тэрэ могойнууд бэе бээдээ уурлалсана:

– Ши юундэ баряагүйбши, ши юундэ хараагүйбши, – гэлдэжэ байгаад хараалдана.

Басагамнай мориндоо мордоод, саашаа харгылжа ябаба. Яба ябаһаар байтарнь баһа нэгэ жалга үзэгдэнэ. Ойронь ошоод харахадань, тэрэ жалга соо дүүрэн шононууд байна.

– Энэмнай юун гээшэб? – гэжэ гайхаба.

Юуншые болог гээд, малгай юумээ хармаандаа хэнэн бэээрээ, баһа шоно болоод, забһараарнь харайлдаһаар жалгынгаа саада бээдэ гараба. Арай гэжэ саада бээдэ гараад, дуулахадань, шононууд өөһэд хоорондоо хэрэлдэнэ.

– Ши баряагүйш, ши баряагүйш, – гэлдэжэ байгаад хараалдана.

Тиигээд саашаа ябахыса ябаба, ябаһаар байтарнь уйтан үндэр хабсагай харагдана. Хажуудань ошоод:

– Хайшан гэхэ юм, – гэжэ моринһоо һурана.

– Хайшаншые гээд һаань гараха хэрэгтэй, – гэбэ моринь.

– Бишни харайлгахаяа мэдэхэб, ши хайса хабшахаяа мэдээ – рэйлши, – гэнэ морин.

Хабсагайн захаар харахадань, дүүрэн хүүнэйшые, моринойшые яһад хэбтэнэ. Тэдэ хоёр саашаа харайлгаха гэжэ шиидэбэ.

Мориндоо мордоод, гэдэргээ юһэн хараан газарта сухарижа сухарижа, урагшаа гүйлгөөд лэ харайбал даа. Һүүрөөд лэ буухадаа, хадайн эрмэг дээрэ буушаба. Урда хоёр хүлынь хада дээрэ гараад, хойто хоёр хүлынь гараагүй байшаба. Басаган саада бээдэнь хүрэжэ буугаад, һэлмээ гаргаад:

– Хойто бээ юундэ гаргажа шадаагүйбши, сабшажа унагаа- хамни, – гэхэдэнь, мориниинь уйлана.

– Алтан Шагай хүбүүмни ябаа һаа, иихэл үгы һэн даа, эхэнэр хүүн гээшэ хайрлаха үгыл байна даа. Хүүни дайда хүшэтэй юм, хүндэлжэ гараха хэрэгтэй ха юм, – тиигэжэ хэлэмсээрээ, хүрөөд лэ орхиходоо гарашабал даа.

Морёо баряад лэ, унаһан бэээрээ саашаа ябаба. Хада дээрэ гаран гэхэдэнь, мүнхын хара уһан байна. Тэрэ уһанһаа өөрөөшые, морёошые уһалба. Хүшэтэй уһа уугаад, һайхан болоод саашаа ябаба. Харахадань, бүдүүн нарһан байна, зосоохинь үмхиршэнхэй. Тэрэниинь абаад, холтоһоор хоёр тээһэнь хабхаг хээд, мүнхын хара уһа дүүрэн хэжэ хабхаглаад, хада руу тэрэ модоёо мухарюул- жархиба. Хада руу тэрэ модониинь мухари мухариһаар доро хүрэтэр мухаряд эмдэрхэдэнь, мүнхыншни уһан тэрэ доро хэбтэһэн яһад дээрэ адхарба.

Тэдэшни баран амиды болоһон бэээрээ харайлдажа бодобо. Бүһэтэйшүүлынь мори хараяа бэдэржэ оробо, һайшуулынь бүтүү бурхандаа мүргэжэ эхилбэ. Ямар һайн бороо уһан хада дээрэһээ оробоб даа, ямар һайн хүүн оруулбоб даа.

– Ябаһан газартаа жаргалтай, зориһон газартаа дорюун золтой ябаарайш, – гэжэ байжа хэлээд, тэдэш мүргэнэд. Мүргэжэ мүргэжэ тэдэ ябаадхиба.

Тэрэ басагамнай саашаа ябажал ябана, муу найншые юмэн дайралданагүй. Ошо ошоһоор хаанай газар хүрәжә ерәбә. Тэндәэ буугаад, гэртә ороходонь хаан байба.

– Би тиимә хаанай хүбүүмби, танайда хүрүгән орожо ерәбәлби, – гэбә тәрә.

– Гурбан басагатайб, тэдээнээрни зугаалыш, – гәнә.

Тэрә гурбан басагадтай зугаалаад, тэрә гурбан басагад үгэдәнн ороодхибо, нэгәнншые арсабагүй.

Тэрә хүбүүмнай (басагамнай) тэдээнәйдәэ хүндәлүүлжә эхилбә. Зугаалха барихадаа сәсэн хүбүүн байжа, хөөрәлдәхәдөө ехә сәсэн байһанаа харуулаа. Хүндәлүүлжә байха үедәнн нэгә удаган (одигон) байһан аад, удагалжа (одиголжо) эхилбә.

– Хаанай хаан байһан аад, басагаяа басаган хүүндә хадамда үхәшил, – гэжә байна.

Тэрә хүбүүмнай (басагамнай) гайхажә гайхажә, яаха бәләйб гэжә ойлгожо ядахадаа, газар гараашан болоод, моринһоо һуража байна:

– Зай, бишни яахамни гэшәб, тәрә удаган (одигон) басаган хүүн лә гэжә удагалжа (одиголжо) байна лә, – гәнә.

– Эдәшни намай туршажа үзәхөө һанахань бәшә гү? Уһанда шунгуулжа үзәхә гэжә байна хаш, – гэжә нөөхи басагамнай тухайлна.

– Шунгаарайш, тәрә шунгажа байха үедәшни би бүтүү манан болотор турьяхаб, тиһә үедә уһанһаа гарахада бүһәтәй хүүн хәбәртәйгээр эшән барингүй гараарайш, – гэжә моринь хәләнә.

Уһанда шунгаха болоһон хүүн тайшаад уһанда түргән лә ороодхибо. Ороһон хойнонь морининь турьяад лә орхибо, манан тунан болошобо. Тәрә манан тунанай байха үедә нөөхи хүбүүмнай уһанһаа гарахадаа, бүһәтәй хүүн хәбәртәйгээр эшән барингүйгөөр уһанһаа гараба. Тәндә байһан зон гайхажә:

– Энә хүрүгәннтай яһалал томо бәетәй, бүһәтәйл хүүн ха юм даа, – гэжә гайхалсажа байна.

Нөөхи хүбүүмнай тәрә шалгалтын һүүлээр басагадыенн абаашаха болобо.

Эндә ерәэд бөөлөгшә Шумуухай удаган (одигон) баһа удагалба (одиголбо) лә:

– Хаанай хаан байһан аад, басагадаа басаган хүүндә хадамда үхәшил, – гәнә.

Тәрә удаган хәләбә:

– Намайе тәрәнтәй урилдуулагты, хүбүүн хадаа намайе гараха, басаган хадаа намда гартаха, – гэбә.

Ошожо ошожо урилдаха болобо. Урилдахын урдахана морин басаганда хәләжә ойлгуулба:

– Урилдаагаарайш, урилдажа ябахадaшни бии манан тунан болотор турьяхаб, тэрэ үедэ барижа ерэнэн бэеэрээ тэрэ һамганай алыень заа бууштар хаха татаарайш, – гэжэ морин хэлэбэ.

Урилдаад лэ ябаба даа, хажуугаарнь шуран эхэнэр урдань орохоёо гүйжэ гарахадань, бариһан бэеэрээ алыень хаха татаад хаяба. Тиигээд басаган урдань ороод, уртайнь харайгаад орожо ерэбэ.

– Уртайхан эхэнэрнай хаанаб? – гэлсэбэ.

– Эй, энэмнай харайжа ябаһаар халтиржа унашоод, алаа хаха татаа ха юм даа, – гэлсэбэ.

Иигэжэ хэһэн туршалгыень бултыень дабажа гараад, тэдэ басагадаа асарха болобо.

Тиигээд лэ дүрбүүлэн болоһон лэ наашаа гараба даа. Барандаа моритон ябажа ябана.

– Зай, басагадууд, битнай урид ошоод гэрээ зохёохомни, таанадууд минии хойноһоо ябаарайгты, – гэнэ.

Тэрэ басагамнай урид харайлгаад гэртээ ерэбэ. Гэртээ ерэхэ зам харгы дээрэнь шононуудшые, могойнуудшые үгы болошоһон байба.

Харгы замдань ямаршые һаалта хэхэ юумэн үгы болошонхой байба.

Яба ябаһаар гэртээ хүрэжэ ерэбэ. Гэртээ ерэмсээрээ хада руугаа хараад хэлэжэ байна:

– Ангаймни хада, ангагад гыш, ахынгаа яһа шинии дороһоо абахамни.

– Үнгэймни хада, үндэгэд гыш, ахынгаа үхэһэн яһыень абахамнил, – гэнэ.

Тэрэ хадануудынь яһыень абахыень ангайгаад үгэбэл даа. Өөрөө бэеэрээ яһыень эблүүлжэ табяад, бэеэ хоргодуулха гэжэ оробол даа. Зүгы болоод гү, али илааһан болоод байна ха. Гурбан басагад хүрэжэ ерээд, моринһоо буугаад, гэртэ ороод лэ ерэбэ.

Ороходонь сагаан яһан хэбтэнэ, бэшэ хэншые үгы.

– Мэхэлээ хадаа мэхэлүүлээбди, бухуулаа хадаа бухуулаабди, ябая һөөргөө, хария гэртээ, – гэнэ хоёр ехэ басагадынь.

Бага басаганиинь хэлэнэ:

– Зай, энэение бодхоод орхиёл, тиигээд ябуужамди.

Гурбуулаа дээрэ дээрэнь алхажа гараад, һэбээд орхиходонь, нөөхи хүбүүмнай яһан хэбтэжэ байһан аад лэ, хүүн болоод лэ һэришэбэ.

– Эй, яагаа удаан унтаа гээшэбииб? – гэнэ.

Алтан Шагай хүбүүмнай хүл дээрээ бодошобо. Бодон гэхэдээ яһалхан лэ сэбэр гоё бэетэй хүүн байба. Тэрэ гурбан басагад һамгадынь болохо болобо. Тэдээндээ гурбан тура (гэр) баряад, гурбуулынь ами амяарнь гэртэ оруулба. Тиигээд байнад. Дүү басаганиинь үгы,

яаһанииншые мэдэгдэхэ юумэн үгы. Алтан Шагай хүбүүншни гайхаад, ойлгожо ядахадаа агнахамни гээд ойдо гараба.

Гараад ябажа ябатарнь нэгэ шандаган харайна. Шагаажа шагаажа харбаха гэжэ байтарнь:

– Ахай, хүү бү алыш, ахай, хүү бү алыш, – гэнэ шандаган. Буугаад зугаалхадань, дүү басаган Алтан Хайшань байжа байба.

Тэндээ тэрэ хоёрнай тэбэрилдээд, таалалдаад, бүхы болоһон, зобоһон тулиһанаа тэрэ басаган бултыень зугаална.

Тиигэжэ тиигэжэ энэ гурбан басагадые абажа ерээ һэм гэжэ бүхы ябаһанаа хөөрэнэ.

Тэрэ хүбүүмнай нөөхи басагагая дахин шандаган болгоод, гэртээ абажа ерээд, ехэ һамгандаа оруулаад хэлэнэ:

– Энээниие һайнаар хараад байгаарайш, – гэхэдэнь, һамганиинь тэрэ шандагагая һайхан дэгэлээрээ орёогоод баруун тээгээ байлгана.

Тэрэ басаганшни шандаган хадаа дэгэлыень эдихэ дураа хүрэхэдөө хуу таһара татаад, эдихэ юумыень эдеэд байжа байба. Тэрэ һамганиинь хэлэнэ:

– Юун зай зоболон шандагагая асаржа үгэбэ гээшэб? Газаа гаргаад, тэрэ шандагагая һайса сохёод, гэртээ дахин оруулаад байна. Алтан Шагай үбгэниинь орожо ерээд:

– Эй, энээнииемни яахаяа сохёобши даа, иимэ дэгэл олдохо юм бэ даа, – гэнэ. Тэрээнэйнгээ һүүлээр дундахи һамгандаа нөөхи шандагагая абаашаад үгэнэ. Дундахи һамганиинь тэрэ шандагыень баһа дэгэлээрээ орёожо табяад байна.

Нөөхи шандагамнай ахынгаа хоёрдохи һамганай дэгэлые таһара химэлээд байжа байба.

– Юун зай зоболон шандагаа асаржа үгэбэ гээшэб, – гэжэ гэмэржэ байгаад, шандагагая таһа сохёод абана.

Ахань гэртээ орожо ерэхэдэнь, шандагыень таһа сохиһон байхадань:

– Эй, юундэ иитэрээ энэ шандага сохёобши даа, – гэнэ.

– Һайн газар олдохо байгааб даа, – гээд, эгээ бага һамгандаа абаашаад, хаража байхыень үгэнэ.

– Зай, зай, – гээд, дэгэлээрээ орёогоод гэртээ байлгаба. Байлгаад байтараа эгээ бага һамганиинь байһан шандагагая танижархиба:

– Ши, Алтан Хайша, манай үбгэнэй дүү басаганши. Бидэ шинии басаган байһыешни мэдэжэ байгаад ерээ һэмди, – гэнэ. Нүгөө эгэшэ басагадуудынь мэдээгүй байһан байгаа, мүнөөшые мэдэнэгүй.

– Эндэ ерээд, гэртэ ороходомни үхэнэн яһан хэбтээ һэн, би бодхоос гэжэ байжа голтой хүүн болгоо бэлэйб. Мүнөө ахайшни бидэнэрэй үбгэн болонхой, барандаа һайн һуунабди.

– Ши мүнөө хүүн болоод ябыш даа, бидэшни шамаяа таниха мэдэхэ байна ха юм бибди.

Тэндээ байтараа басаган болоод, эгээ бага бэритээ зугаалжа нуунад. Тиигэжэ байтарнь ахань орожо ерэнэ, ахатаяа зугаална. Зугаала зугаалһаар түрэ наада хэхэ боложо, бэлдэжэ, зоноо суглуулаад, түрэ наада зугаа ехээр хэбэ.

– Зай, таанадууд иигээд жаргажа нуугыт даа. Битнай наһатайшые болобоб даа, зобоо туляаб даа, юумэ гээшые үзөөб, би үлгэндэ гаража нуухамни, тэндэ намда үбгэн олдожо болохо юм байха, – гэжэ хэлээд, үлгэндэ нуухаяа ябашаба.

Тэрэ Алтан Хайша басаган үлгэндэ ошожо нууба, Алтан Шагай ахань тэндээ гурбан һамгадаараа жаргажа нууба ха.

Муу Мондой хүбүүн

Аба эжы хоёр Муу Мондой хүбүүтэй байгаа. Эжынь нэгэтэ уһанда ошожо ороно. Тэрэ үедэ томо гэгшын гутаар эльгээ гаргаһан эрье дээрэ хэбтэнэ.

Тэрэ һамган эльгыень абаад, нуулга (хүнэг) соо хээд, гэртээ хүрэжэ ерэбэ. Үбгэниинь гэртээ байһан аад:

– Ямар гоё эльгэн гээшэб, – гээд, шараад эдихэ гэжэ гал соогоо хаяха гэжэ байна.

Гал соогоо хаян гэхэдэнь, Муу Мондой хүбүүниинь гал сооһоонь һуга татажа абаад, гол уруу гүйжэ ошобо. Гол руу харайжа ошоходонь, нөөхи гутаар тэндээ хэбтэнэ. Муу Мондой хүбүүниинь гутаар хараад, хажуудань ерээд, эльгэгүй байхадань, гол руу нөөхи эльгыень нууридань хэжэ тааруулаад үгэбэ.

Гутаар амиды болоод, саашаа ябашаба. Муу Мондой хүбүүмнай һөөргөө гэртээ хүрөөд ерэбэ.

Абань хэлэжэ байна:

– Эжынгээ асарһан хайран юумыень һөөргэн абаад ошоһон, муу зай зоболон болоһон хүбүүнши даа. Толгойш газарай, тохоногшни минаагай байг даа, – гээд, абань ехэ хайрлаһан хара бууһан юумэн гэртээ нууна.

Муу Мондой хүбүүниинь хараалгаһан, уруу дуруу юумэн уһанай эрьеэр ошоод ябана. Ябажа ябахадань, уһан сооһоо нэгэ хүүн гэнтэ гаража ерээд:

– Шамайе уһанай хаан ерэхэ гэнэ, – гэжэ хэлэбэ.

– Үгы, үгы, уһа уруу орохогүйб, – гээд, ошожо үгэнэгүй.

Гурбан залуу хүбүүд гаража ерээд, тэрэ хүбүүемнай уһа руу шэрээд орошобо.

Үбдэгсөө уһан соо ороод, саашаа мүнгэн хэрэлсыгээр дамжаад доошоо орошобо.

Доошоо уһан доро ороод, уһанай хаанай ордондо оробо.

– Ай, ямар һайн хүүмши, үхэхэ юумыемни эдэгээжэ орхибош, амин дээрэмни байһан хүүн байнаш, – гээд, гарын баряад, хүндэлжэ эхилбэ.

Эрэн мүнгэн остоолдоо эдеэнэй һайниие табяад, сагаан мүнгэн остоолдоо сай, сагаан эдээ табяад, архишые, мяханшые – юуншые баран бии.

Хүндэлхын ехээр хүндэлбэ, юһэн хоног соо ухаа мэдээ табитарнь хүндэлөө.

Тэрэ хүбүүн газаа гараад ябажа ябана, тиихэдэнь нэгэ хүгшэн дайралдаба. Ошоод хөөрэлдэхэдэнь, үтэлһэн хүгшэн байгаашые һаа:

– Хүбүүн, энэ хаан шамай хүндэлжэ байна ха юм. Бусаха хариха болоходошни: «Адаһаниим үрөөлые, алтанайм үрөөлые абаад ошыш даа» гэхэ байха, тиихэдэнь иигэжэ хэлээрэй:

– Адаһаниини үрөөлые адуулжа шадахагүйб, алтыншни үрөөлые тооложо шадахагүйб, хэрэггүй. Далан табан хүшэгийн саана бишыхан нохойн шара гүлэгэн бии хиим, тэрэнээ үгыш даа, – гээд хэлээрэй.

– Заа, – гээд, Муу Мондой хүбүүн лэ хадаа, Муу Мондой ха юм даа. Хүндэлжэ хүндэлжэ, нэгэтэ уһанай хаан хэлэжэ байна:

– Зай, амин дээрэмни ши хүбүүн байжа, намайе эдэгээжэрхибэш, адаһанайм үрөөл, алтанайм үрөөлэ абаад ошыш даа, – гэнэ хаан.

– Адууһа малышни адуулжа шадахагүйб, алтыншни үрөөлые тооложошые шадахагүйб, хэрэггүй. Далан табан хүшэгийн саана нохойн шара гүлгэн бии гэлсэнэ, тэрэнээ үгыш даа, – гэнэ.

Тэрэ наһатай хүгшэнэй хэлэһэн үгэ мартаагүй, хэлэһэн соонь хэлэжэ байна.

Хаан бодолгото боложо байтараа хэлэнэ:

– Тэрэнээ хүүндэ үхэ аргамни үгыл, – гэнэ.

– Үхэгүй хадашни байг лэ даа, алтааршнишые, адууһа малааршнишые яахамниб, – гэхэ мүртөө газашаа гараад, хариха тээшээ гэшхэлбэ.

Гараха дээрэнь:

– Бай, бай, – гэжэ байлгаад:

– Амин дээрээ байһан хүүниие гомдуулха гэшэмни буруу ха юм даа, гомдуулха гэшэ хэрэггүй, – гээд асарба.

Асараад, тэрэ нохойнгоо гүлгэ үгэбэ. Тэрэнээ хүтэлһэн янзаараа уһан сооһоо гаража ерээд ябана, ябана. Тэрэ нохойн гүлгэ гангинаад, ябажа үхэ юм бэшэ.

– Ямар зай зоболон гээшэбши, – гээд, нэгэ газарта уһанай эрьедэ ошоод, тэрэ нохойнгоо гүлгэ хүлдөө уяад унтана.

Унтажа, унтажа һэрхэдээ, ехэ гоё һайхан торгон хүшэгийн саана орон дээрэ унтажа хэбтэнэ. Гэр соогуур харахадань, хэрэгтэй юумэн хуу байна. Нэгэ һайхан һамган юумэ оёжо һууна. Хажуудань өөрын үмдэжэ ябаһан буруунай арһаар оёһон үмдэниинь хорхойгоод хэбтэнэ. Тэрэнээ хорд байса татажа абаад, үмдэхөө забдана. Тиихэдэнь:

– Бай, бай, тэрэнээ бү үмдэ, энээниие үмдэ гээд, бүдөөр оёһон (коверкот юм гү, али ондоо бүд гү) үмдэ үгэнэ. Газаа гараха болоходоо, дэгэлээ үмдэхэ гэхэдэнь, өөрынгөө хуушан арһан дэгэл бү үмдэ, энээниие үмдэ гээд, һайхан сэмбээр оёһон дэгэл һарбайна.

Тэрэ хүбүүмнай һайн эдеэлжэ эдеэлжэ гараад, үгы болошобо.

Үдэшэ орой болотор ябанал ябанал, нөөхи жаахан нохойгоо бэдэрнэл бэдэрнэл, эсэтэрээ зоботороо бэдэрээд, үдэшэ орой гэртээ бусажа ерэбэ.

– Хаана тиимэ удаан ябаабши? – гэжэ эхэнэрынь һурана.

– Бишыхан нохойтой болоо һэмби, тэрээнээ үгы болгоод, эсэтэрээ сусатарая ябаад, бэдэрээд ерэбэб, – гэнэ.

– Хаан шамда нохой бэлэглээ аабза гэжэ һанана гүш, тэрэшни би ха юм биб. Би шинии һамган болоод байналби, – гэнэ.

– Тиимэ аалши, – гээд, тэрэ хүбүүн аргагүй баярлаа.

Тэндэ тэрэ һайхан һамгатаяа һууба.

Нэгэтэ Хабтагай хаанай Хартага хүбүүн тэдээнэйдэ орожо ерэбэ. Харахадань, Муу Мондой хүбүүн аргагүй сэбэрхэн һайхан һамгатай болоод һуухыень харан гайхажа байна.

Тэрэ хоёр бүһэтэй зон зугаалжа хөөрэлдэжэ байха үедөө Хартага хүбүүн һурана:

– Иимэ һайхан һамга хайшан гээд, хаанаһаа оложо абаабши?

– Минии һамган намда дурлаа ха юм, – гэнэ.

Хартага хүбүүн дахин хэлэнэ:

– Ши бидэ хоёр өөһэд өөһэдынгөө һамгадые табяад хоргодол-соожо наада. Би гурба дахин хоргодохоб, ши баһа гурба дахин хоргодохош. Хэрбээ би шамайе гурба дахин олоо хадаа, һамгыеш абаашахаб, ши намайе гурба дахин олоо хадаа, минии һамга асархаш, – гэнэ. Тиимэ хэлсээ баталаад, Хартага хүбүүн хэлэнэ:

– Би үглөө үглөөгүүр ерэхэб, ши хоргодоод байхаш, – гэнэ. Ошоһон хойнонь һамгандаа тэрээн тухайгаа хэлэнэ. Үглөө үглөөгүүрнь болоходо, һамганиинь хэлэнэ:

– Хаана хоргодохо хүүмши, хоргодыш, – гээдхибэ.

– Хотон соо орохом гэшэ гү, али хаана ошохом гэшэб даа, гэнэ Муу Мондой хүбүүн.

– Хортой хороо алдыш, – гээд, һамганиинь тэрэнээ (үбгэнөө) харгааһаар хэнэн эльбүүр (хамуур) болгоод, уландаа хаяад һууна.

Хаанай хүбүүн орожо ерээд, бэдэрнэ, бэдэрнэ, яшье олоногүй, тиигээд хэлэнэ:

– Зай, Муу Мондой, бишни шамаяа олохоёо болёоб, гаража ерыш даа! – гэбэ.

– Хаяада бархайжа һууһан юумэ олохогүй аад лэ, юу нюулсааха юм, – гээд лэ Муу Мондой гаража ерэбэ.

– Үглөө үглөөгүүр ерэхэб, хоргодоод байгаарай, – гээд лэ хаанай хүбүүн гэртээ хариба.

Һамганиинь һурана:

– Үглөө үглөөгүүр хаана хоргодохо юмши?

Тиихэдэнь үбгэниинь харюусана:

– Үсэгэлдэрэйхи эльбүүрнай (веник) яагааб?

– Тиймэ юумэ байха үгы ха юм.

Һамганиинь үбгэнөө хүрзэ болгон хаяад һууна.

Нөөхи хаанай хүбүүн ерээд бэдэрнэ, бэдэрнэ, бургааһа эльбүүр юумэ хухална, юунишьегүй. Оложо ядахадаа:

– Бишни олохоёо болёолби даа, наашаа гаража ерыш, – гэнэ хаанай хүбүүн.

– Хотоной хойно шорой хамажа байһан хүүе харахагүй аад лэ, юугээ гоонойлгожо бэдэрнэш? – гээд, аргагүй бардам юумэн гаража ерэнэ ха.

– Үглөө үглөөгүүр дахин хоргодо, бишни ерэжэ гурбадахияа бэдэрхэб, – гээд, хаанай хүбүүн гэртээ арилба.

Һамганиинь һурана:

Үглөө үглөөгүүр ерэхэдэнь, хаанаа хоргодохо бэлэйбди?

Муу Мондой хүбүүмнай һамгандаа харюусана:

– Яагааб теэд үсэгэлдэрэймнай хүрзэ? – гэнэ.

– Ямар һонин юмши, ходо хүрзэ болоод байжа болохо юм гү? – гэнэ һамганиинь.

Һамганиинь үбгэнөө зүүн болгоод, малгайдаа хадхаад, юумээ оёжо һууна.

Хаанай хүбүүн ерээд, бэдэрнэ, бэдэрнэ, юумээ олохоёо болиторoo бэдэрнэ, хүрзэнүүдые, эльбүүрнүүдые – хуу баллаа (эмдэжэ хаяа).

Хаанаймнай хүбүүн яшье оложо ядахадаа:

– Бишни олохоёо болёолби даа, наашаа гаража ерыш даа, – гэнэ.

– Һамганайнгаа хажууда эрхэлжэ һууһан хүүе харахагүй аад, юун барнааг байһан юмши? – гэнэ. Тиигээд тэндэһээ Муу Мондоймнай гаража ерэбэ. Гаража ерээд, һамганайнгаа ашаар гурба дахин олдоогүйдөө хүхюун байна. Хаанай хүбүүн гэртээ ябахые забдаба.

– Үглөө үглөөгүүр би шамайе ошожо бэдэрхэб, хоргодоод байгаарайш, – гэнэ Муу Мондой хүбүүн.

Үглөө үглөөгүүрнь эртэ бодоод сайгаа уужа байтараа, һамганиинь һурана:

– Хаагуур тэрэнээ бэдэрхэ юмши?

– Хото хорёо соогуурнь бэдэрхэ юм бээб даа.

Һамганиинь хэлэбэ:

– Хутагаяа абаад ошооройш, ошожо ябахадaшни харгы дээрэшни гурбан бургааһан ургаад байха аабза, тэг дундахинь отолхоёо һанаарайш, – гэнэ.

Ошожо ябана Муу Мондоймнай, нээрээл, харгы дээрэнь гурбан бургааһан ургажа байна.

Хажуудань хүрэжэ ерэмсээрээ, хутагаа гаргаад тэг дундахинь отолхоёо һанана.

– Һүү, болииш, – гээд, нөөхи хаанаймнай хүбүүн хашхараад, гаража ерэбэ.

– Олооб шамайе, үглөө үглөөгүүр баһа хоргодоод байгаарайш, – гээд, Муу Мондой гэртээ харижа ошобо.

Үглөө үглөөгүүрнь һамганиинь Муу Мондойһоо һурана:

– Хаанай хүбүүе хаана бэдэрхэ юмши?

– Нөөхи гурбан бургааһамнай яагааб теэд? – гэнэ Муу Мондой;

– Гурбан бургааһаншни тэндээ байхагүй. Ошоод, гэртэнь орооройш, ороходошни һамганиинь юумэ оёжо һууха аабза, тэрээнэй зүүе абаад, хухалхаа һанаарай, – гэнэ һамганиинь.

Хаанай хүбүүнэйдэ ошожо ороод, худалаар бэдэрээшэн боложо ябатараа, һамганайнь зүү абан сасуугаа, хухалхаа һанана.

– Һүүе, бү хухала, – гээд, нөөхи хүбүүмнай гаража ерэбэ.

– Зай, шамайе олооб, үшөө нэгэ дахин хоргодо, үглөө үглөөгүүр бэдэржэ олохоб, – гээд ябаба.

Гэртээ ошожо хоноод, үглөө үглөөгүүрнь гурбадахия бэдэрхээ ошохо гэжэ түхээрбэ. Һамганиинь хэлэжэ байна:

– Гэрэй хорёогой үүдэндэ гү, али нэгэ тайрадаһа түлээн хэбтэхэ аабза, хүхэ абаһан бэеэрээ тэрээниие хахалхаа һанаарайш, – гэнэ.

Муу Мондоймнай хаанай хүбүүнэйдэ орохо гэжэ ябатараа, хорёогойнь үүдэндэ хэбтэһэн тайрадаһа түлээ харамсаараа сонхор һүхыень баряад, түлээ хахалхаа һанана.

– Һүүе, бү сабшыш, болииш, – гээд, хаанай хүбүүн гаража ерэбэ.

– Би шамайе гурба дахин олооб, һамгаяа үхэ болоолши даа, – гэнэ. Хаанай хүбүүн Муу Мондойе һайса сохижо сохижо табяад:

– Үшөө шамда һамга хэрэгтэй хаяа, – гээд, гэр руунь эльгээбэ.

Гэртээ ерээд, хамгандаа хэлэнэ:

– Бишни яһаа гараса хаанай хүбүүндэ сохюулаад ерэбэлби, хамгаяа намда алдааш, үгэ гэхэдэмни, сохижо, сохижо, намайе үлдөө, – гэбэ.

– Яхашниб даа, – гэнэ хамганиинь.

– Ошоод баһа хамгыень эрээрэйш, тиихэдээ хармаандашни гурбан шулуу хэбэб, хүүндэ харуулангүйгөөр тэрэнэй нэгыень гэр соонь унагаагаарайш, нэгыень газаань хаяарайш, гурбадахи шулуугаа харгы дээрэн хаяад ерээрэйш, – гэжэ хамганиинь хэлэбэ.

– Яхашниб тэрэ хамгаар, шамда өөрыншни хамган байна хая юм, юу хэхэшниб, – гээд үбгээе бадашаад абана.

Тэрэ Муу Мондоймнай дахин ошоод, хамгыень эринэ.

– Үшөө ханаатай ерээ ха яаш, – гээд, нөөхи хүбүүемнай сохижо, сохижо табиба.

Муу Мондоймнай сохюулаашье һаа, гэр соо нэгэ шулуугаа унагаагаад, хорёо соонь нэгэ шулуугаа унагааба, гурбадахи шулуугаа харгы дээрэн хаяад, гэртээ орожо ерэбэ.

Ерэжэ ябахадань, хаанай хүбүүнэй гэр бараа, хото хорёо түймэр болоод, барандаа шаташаба.

Гэртээ ерээд, намда гай болохо юумэн үгы болобо хаш даа, амгалан янзаар һуужа эдеэлжэ амарба даа.

Хамгандаа хэлэжэ байна:

– Минии аба эжыдэ ошожо ерэхэмнай гү? – гэнэ үбгэниинь.

Хамганайнгаа зүбшөөхэдэ, гараһан түрэнэн дайдаяа хаража ерэхэ гээд ябабад. Хоюулан үбгэнэйнгөө гараһан дайдада аба эжы хоёртоо хүрэжэ ерэхэдэнь, гэр хото хорёон барандаа байна.

Аба эжы хоёрын зобошоһон юумэд, угаа ехээр үтэлшэнэн зон байнад. Харахадань, газаагуур мориной унагааһан тонтоогоол бэдэржэ олоод:

– Эй, минии бурхан гү, али шинии бурхан гү, – гэлдэн, асараад, зуураад эдижэ һуунад. Эдижэ байһан юумээ газарта унагаахадаа:

– Эй, минии бурхан гү, шинии бурхан гү, – гэлдэжэ байгаад, абаад эдинэд.

Тиигэжэ байхадань үүдээ тайлуулжа, хүбүүниинь хамгатаяа орожо ерэбэ. Тэдэнь ехэ баярлаба. Тэдэ хоёроо (аба эжыгээ) хайн хооллуулаад, гэртээ абаад ерээ. Гэр бараа, хото хорёонь тэндээ орхёо, тэрээгээр юу хэхэб даа.

Эжы аба хоёроо хайн хооллуулба, тэдэ хоёрын эдеэлхэ тумаа улам бүри хайн, улам бүри сэбэршье, залуунууд болобо. Үбгэ хамган хоёршье олон үри хүүгэдтэй боложо, ашанар гушанараа харалсажа, омогорхожо, жаргажа һуубад ха.

Зүрхэтэй хүбүүн

Зүрхэтэй нэгэ залуу хүбүүн ажал хүдэлмэригүй байһан аад, хүдэлмэри хэхэ гэжэ бодоод, бэдэрээд ябана. Хүдэлмэри бэдэрэ бэдэрһээр ошоод нэгэ турада (гэртэ) орон гэхэдэнь, мангадхайн гэр байжа байна. Зүрхэтэй хүбүүнһээ һурана:

— Юу хэжэ шадахабши? — гэнэ мангадхай. — Дарша хонгор азаргайе хүлижэ шадаха гүш?

— Шадахаб, — гэнэ Зүрхэтэй хүбүүн.

— Далан сагаагша үхэрэй шабааһа хамажа шадаха гүш?

— Шадахаб.

— Далан сомоо (һүри) үбһэ суглуулжа, тээжэ шадаха гүш?

— Шадахаб, — гэнэ.

— Хэлэһэн юумэймни бараниие хэжэ шадаха байнаш, тиигээ хадаа хүдэлыш даа, — гэбэ ха мангадхай.

Тон түрүүлэн үнеэдэй һүни шабааһалхагүйень гуяыень уяжа хоноод, үглөөгүүр нэгэ газар абаашаад, уяануудыень тайлаад нэгэ газар шабааһалба.

Ямар бэрхэ хүбүүм, хуу юумэ һанажа ядахагүй гэжэ мангадхай һанана.

Мангадхай тэрээниие үбһэндэ эльгээхэ болобо. Мори азаргаа хүллөөд, лан сомоо бултыень нэгэ томо шарга дээрэ ашаба. Азаргань хайшан гээд далан сомоо ашаһан шаргыень дааха юм.

Тэрэ хүбүүмнай азаргаяа сохино, сохино, тэрэ азаргаяа үхэсэ сохибо. Мангадхайда ерээд, тэрэ хүбүүмнай хэлэнэ, азаргашни даажа ядаад үхэшэбэ лэ.

Мангадхай гайхана:

— Минии азаргын даажа ядаха юу байха юм, — гээд газашаа гарана. Газаа гараад харахадань, азаргань үхөөд хэбтэнэ.

— Юум ши даа, — гээд, мангадхай азаргаяа ехэл хайрлана.

— Ошоод согдо абаад ерэ, — гэнэ. — Азаргаа нүхэ малтаад хүдөөлүүлэе.

Залуу хүбүүмнай гэртэнь ошоогүй аад, һөөргөө ерээд хэлэнэ:

— Тэрэ һамганшни согдышни үгэнэгүй.

— Сүмэрэ, сүүрэгэ хэлээд, абаад ерэхээ яанаш, — гэнэ.

Дахин ошоод эрихэдэнь, һамганиинь абаад согдоёо үгэнэ. Согдыень гартаа баряад, һамгыень сүмэрэ, сүүргэ сохёод, алаад хүрэжэ ерэбэ.

Зүрхэтэй хүбүүнэй согдо асархадань, нүхэ малтаад, азаргаяа хүдөөлүүлээд һуунад.

Мангадхай хэлэнэ:

— Юундэ минии һамган ерэнэгүйб?

– Ши юугээ хэлээ хэмши, сүмэрэ сүүргэ сохёоройш гээд, би тэрээнишни сүмэрэ сүүрэ сохёод хүрэжэ ерээ хэмби, – гэнэ Зүрхэтэй хүбүүн. Мангадхай ехэ гайхаба, «ямар зай зоболомни эндэ ерээд байнабши даа» гэжэ ханана.

Мангадхай нуужа байхадаа, тарбагар томо хүхээ үрэнэ, үрэнэ.

– Энэ Мангадхайш намдаа ханаатай хаш даа, – гээд, Зүрхэтэй хүбүүмнай ханаад байна.

Үдэшэлэн унтахадаа, Зүрхэтэй хүбүүмнай газанаа муу бурууень асараад, унталга соогоо хээд, хушаад, орхёод ошоно.

Мангадхай унтаха байханаа хэрээд, бошо бошо тарбагар хүхээ далайжа далайжа, Зүрхэтэй хүбүүнэй унталгын хажууда ошоод лэ, сабшажал абаба. Сабшаад орхиходонь, үхэжэ байхан буруу муухайгаар, «ой» гэжэ дуугараад, үхэшэбэ.

– Энэ хүбүүмнай ямар буруунда адли юумэб, – гээд, Мангадхай орондоо ороод унтахаба.

Унтахан хойнонь буруугаа газар холо абаашажа хаяа. Унтаряа хуу шуна уханнаа сэбэрлээ.

Тиигээд үглөөгүүр Мангадхайн хэрхэдэ, Зүрхэтэй хүбүүмнай сай шанаад, газар зосоо хүдэлмэриез хэжэ байна.

Мангадхай бодоод, ехэ гайхашаба:

– Би энээниешни алаа хэмнэйб, яагаад энэшни бодоод ябана гээшэб?

– Яаха юм энэшнишни, – гэжэ ханана. Бэеэрэ Мангадхай айшоо. Тэрьедээгүй дэ болёо гэжэ бодоод, хилээмээ барина.

Хүбүүншни харжа, адаглажа байхан, таагаад байна.

Мангадхай хилээмээ болгожо болгожо, томо туулмаг (мэшээг) соо хилээмээ хэнэ, тиигээд газар гаргаа.

Газар гаргаад байхадань, хилээмыень тэндэнэ абаад, өөрөө Зүрхэтэй хүбүүн туулмаг соонь ороод, дээрэнэ хэды хилээмэ хээд нууна.

Мангадхай туулмагтай (мэшээгтэй) хилээмээ үргэлөөд ябаба. Ябаба, ябаба, айл холо хэбэртэй.

– Одоош даа, айхалая болибо аабзаб, – гэжэ ханажа ябана.

– Болёогши? – гээд, туулмаг соононь дуугарна.

Мангадхай абяа дуулажархёод:

– Дуулахалая халтаг, – гээд, Мангадхай баруун шэхээ отолоод хаяжархиба.

Саашаа ябанал, ябанал.

– Одоошье айхалая болибо аабзаб, – гэжэ Мангадхай дуугарна.

– Болёогши? – гтээд, хүбүүмнай туулмаг сооноо дуугаржархиба.

– Одоо ямар зай зоболон намтай ушарба гээшэб, – гээд, зүүн шэхээ зүхэжэ отолсоод хаяжархиба.

Саашаа ябажал ябана. Һайн холо ошоһон бәеэрәэ:

– Одоошье айхаяа болибо аабзаб, – гээд, Мангадхай хэләнә.

– Болёо хаяаш? – гээд, Зүрхэтэй хүбүүн туулмаг (мәшээг) сооһоонь һурана.

– Гартай, гараа алдуужам, – гээд, баруун гараа отолоод хаяжархиба.

Саашаа туулмагаа зүүн гараараа бариһан ябажал ябана.

Һайн холо ошожо ошожо:

– Одоошье юумәнһәә айхаяа болибо аабзаб, – гәнә.

– Болёо хаяаш? – гээд баһа томо туулмаг сооһоонь дуугарна.

Зүүн гараа отолоод хаяжархиба. Теэд бариха аргагүй болоходоо, туулмагаа хаяад, шэбәр соо Мангадхай ороод һууба даа.

– Үзэлгә үзэхәмни, – гэжә һанана.

Ошомсоорнь тэрә хүбүүмнай туулмаг (мәшээг) сооһоонь хутагаараа отолжо гараад, дүтәшәг байһан нәгә айлда ороно. Тәндә ороходонь, нәгә жаахан хүүгән үлгы соо унтажа хәбтәнә.

Тангалайдань жаахан зүү шаагаадхиба. Хүбүүн ушаргүйгөөр шашхаба, ори бархи табиба. Эхә эсәгә хоёрынь һамааруулжа ядалсаа.

– Ши юун хүүн ороод ерәәбши? – гәбә гәрәй эзән.

– Хүбүүмнай юундә иитәрәә уйлааб?

– Асарыш даа, теэд би үзәл үзәдәг үзәлтәй хүүм, – гәнә.

Үзәл үзәд тэрә хүбүүмнай хәләнә:

– Энә хойто шэбәр соотнай гаргүй гаадагар, шәхәгүй шәәдәгәр бии, тәрәэниие оложо алаагүйдәтнай таниие энә айлда айл байлгахагүй, һалгааха. Мүнөө дары түргән тәрәә руу ошыт, харагты, тиимә амитан байна гү, али үгы гү гэжә харагты, – гәнә.

– Битнай эндәә һуугуужам, – гээд хәләнә.

Тәндәә нөөхи хүбүүмнай хүүгыень бүүбәйлөөшән болоод байна.

Тэрә айлай әмгән эрә хоёр газаа гарахадаа, эрә зониие суглуулаад, абаад шэбәр руу оробо. Мангадхай гаргүй, шәхәгүй юумән үзәлгә үзәжә һууба ха: сагаан хоо, улаан хоо соо гэжә. Зай, яаха бәләй.

Тәдә зоншни тәрәәнәә алаад, галдаад, үнәһыень хиидхәәд, гәртәә хүрәжә ерәбәд.

Зүрхэтәй хүбүүншни үбгә һамга хоёрой ошохо гэжә газаа гарахлаарнь, зүүгәә абаад орхиходонь хүүгәниинь уйлахаа болиһон байгаа.

Зоншни тэрә хүбүүешни ехә юумән болгоо, ямар иимә бурхан шәнги юумән ерәәб, бурхан хүүн гүш гэжә һурана. Хүбүүндәш тәндәхи зоншни яһала ехә бәләг баряа, баяжатарәә абаа. Тәндәһәә бусажа ерәхәдәә, нөөхи мангадхайн гәртәнь хүрөөд, бүхы зөөрииень бултыень абаад, далан сагаан үнәәдыень туужа абаашаад, гәртәә ошоод, амар жаргажа һууба.

Алсуудар мэргэн

Алсуудар мэргэн гэжэ хаан байна. Наһатай боложо, 60 наһа хүрэжэ, һамганиинь 50-тай болоһон, хоорондоһоо хүбүүгүй зон байгаа. Хаан хүүн хадаа баян байгаа. Ара бээдээ арба мянган адуу малтай. Үхи хүүгэд үгэдөө уйдаад, сарайнгаа оройдо гараад, шагнажа шүүжэ һууна:

– Энэ үедэ ехэ зөөриимни хэн эдлэхэ гээшэб, өөрөө наһатай боложо үтэлшөөд байнаб даа, – гэжэ һанана.

Тэрэ үедэ урдаһаа томо ехэ буха бүрхирһөөр ерэбэ. Харахадань, эбэртэнь саарһан дээрэ бэшэг зураатай байна. Тэрэ бэшэг соо Нашан Хоймор хаан дай эрижэ, дайралдая гэхэн уряал эльгээһэн байгаа.

– Энэшни залуу хаанби гэжэ баһажа, намайе хүбүүгүйш гэжэл баһажал байнал даа, тиигээд иимэ уряал бэшэг эльгээбэ гээшэ, – гэнэ.

Залуу хүүн хадаа иигээд лэ орохо юун байгаа бээ гэжэ номо годлиёо барижа, Алсуудар мэргэн хаан дайралдахаяа ябаба.

Нашан хоймор залуу хаан Алсуудар мэргэн хаание харамсаараа хэлэнэ:

– Эй, иимэ үтэлһэн юумээр юу хэхэмниб гээ, бэри бэхэшьегүйгөөр харайгаад орожо ерэнэ. Дүтэлжэ ерэхэдэнь, тэрэ хоёрнай тулалдаад, Алсуудар мэргэн хааншни тэрэ залуу Нашан Хоймор хаанаа диилээд алаа.

Алаад байхадань зуу найман зуудаг (хара гүрөөһэн), ерэ найман бүхэшүүл (богатыри) – тиимэ юумэд гараад хүрэжэ ерэбэ.

– Эй, эдэдтэ илагдаха юм байнаб, – гэхэн бэээрээ гэдэргээ хараад, номоёо татажа татажа табиба ха юм, хойноһоонь дуудаба:

– Минии заха зайтай хадам, саашаа хүүн боложо амитан зон болохо хадам, энэ годлимни һамганаймни хормой дээрэ ошожо унаарайш, иигээд халаа хадам, хии болоод арилшаха гүш даа, – гэжэ годлидоо хэлээд, харбаад табижархиба.

Харбуулһан годлинь ниидэ ниидэхээр ерэхэлээрээ, һамганайнь хормой дээрэ ерэжэ унашаба. Һамганиинь абамсаараа нюугаад орхино. Юундэ тиигээб гэхэдэ, дайнда ошоһон хойнонь хүүгэдтэй болоһон байгаа. Тиигээд түрэхэдөө эхир хүүгэдые түрөө. Гараһан хоёр хүбүүд ехэ түргэн, час часаар, хоног хоногоор үндыжэ томо боложол байна. Томонууд боложо, наададаг, барیداг болоо. Нэгэниинь наадаад хэрэлдэхэдэ:

– Баабайдаа (абадаа) хэлэхэб, – гэжэ бархирха.

Нүгөөдэ хүбүүниинь:

– Эжыдээ хэлэхэб, – гэжэ байжа бархирха.

– Теэд ходол аба гэхэш, абашье хаана юм, хайшаа удаанаар ошоо юм, аба үгы ха юмши, – гэжэ нүгөөдэнь хэлэхэ.

Ерээд эжынээ нурана:

— Абамни хаана юм? — гэнэ.

Эхэнь хэлэжэ үгэнэгүй:

— Абатнай үхэһэн юумэ, аба үгы юумэд, — гээд, тэдээндээ хэлэжэ үгэнэгүй.

Тэдэшни мандагар томонууд болоод, бэрхэ хүбүүд болоһон юумэд агнахамнай гэхэн бэээрээ юумэ бэдэрнэ. Тэдээдтэ агнуурида гарахадань, агнууриин тоног хэрэгтэй байна ха юм, тиигээд хэрэгсээгээд юумээ онгиргоно.

Бэдэржэ байтараа, эжынгээ нюуһан абанайнь годли олдошобо Эсэгынгээ годли абажа харана. Харахадань, годлинь үдэгүй байна, тиихэдэнь тэдэш ойлгоод орхино.

— Эй, абамнай дайнда дарагдаад байна ха юм, — гэхэн бэээрээ хоёр хүбүүдшни харайлдана.

— Бидэ хоёр ошохомнай, абаяа нэхэхэмнай, олон зондо дарагдажа байһан түхэлтэй, — гэлдэнэ.

Харайлда харайлдаһаар, эжынь хойноһоонь дахалдаад гаражэ ерэбэ. Хойноһоонь дахалдаад хүсэжэ ядаад уйлана, бархирна. Хүлээжэ ядахадаа, үнээгээ һаагаад, унда хэжэ үгөөд табижархиба. Тэдээнэй хойноһоонь эхэнь хэлэнэ:

— Таанадай золтнай мэдэбэ ааб даа, — гэнэ.

Харайлда харайлдаһаар хоёр хүбүүд абынгаа алуулһан яһан дээрэ хүрэжэ ерэнэ. Абынгаа яһан дээрэ ерэмсээрээ, бүхы яһыень бултыень суглуулжа эблүүлнэ.

Эблүүлээд харахадань, шэгшэгэйн яһан үгы байба. Тиихэдэнь шэгшэгэйн яһа бэдэрнэ, бэдэрнэ, бэдэрхэдэнь хулгана эдээд арилшаһан байна. Хулганааень үен эдээд арилшаһан байна. Тэрэ хоёрнай үенэй мур мүшхэнэ. Үеыень хүнэрэ (хүрнэ), хүнэрыень үнэгэн, үнэгыень шоно эдээд арилшаһан байна. Шонын мур мүшхөөд ябана, ябана. Шоныень хара гүрөөһэн эдээд арилһан байна. Яба ябаһаар хара гүрөөһыень хүсэжэ, тэрэ хоёрнай тэрээнээ алаа. Хара гүрөөһээ үбшэжэ оробо. Үбшэ үбшэһөөр гэдэһэ доторыень гаргахадань, шэгшэгэйн яһан гэдэһэн соонь байгаа. Тэрэ яһыень абаад асарна. Асараад хэхэдэнь, яһаа бултыень тааруулжа хүсөөгөө.

Энээниие хайшан гээд бодхоохо бэлэй гээд, абаяа бодхоохо ябадал хэжэ оробо. Хара хэрээ (хирээ) бариһан бэээрээ, хара хирээе зараха гэжэ бодобо:

— Ошоод мүнхын хара уһа олоод абаад ерэ, — гэнэ. Хара хирээ ниидэжэ ошобол даа, даншые удаан саг болонгүй мүнхын хара уһа абаад ниидэжэ ерэбэ.

Тэрэ уһыень тэрэ хоёр эхир хүбүүднай яһан дээрэнь адхахадань, яһаниинь гол оробо. Гол орожо, хүүн болоод бодожо ерэбэ. Бодожо ерээд һуража байна:

– Энэ хэнэй хүбүүд гэшэбта?

– Алсуудар мэргэнэйбди, – гэбэд.

Алсуудар мэргэн хоёр хүбүүдээ абаад, үбдэг дээрээ һуулгаад таалана.

– Зай, хоёр хүбүүдни, гэртээ хария даа, – гэбэ эсэгэнь.

– Үгы, харихадаал харихабди, үрээ абажа шамай алаһан амитадтай дайралдахамнай, – гэнэд.

– Тэдээнтэй дайралдаха гэшэшни угаа аймшагтай, бэрхэтэй юумэл даа, диилдэхэгүй олон юумэ байхал.

– Үгы, үгы, дайралдахамнай, – гээд лэ байна хүбүүдынь.

Дайралдаха болоходонь зуу найман зуудаг, ерэн найман бүхэшүүл гараад хүрэжэ ерэнэ.

Тэдэнэй гаража ерэхэдэнь, зуун найман зуудагтань ехэ хүбүүн мянган хүхэ шоно болоод урдаһаань ороод ерэбэ. Бага хүбүүниинь ерэн найман бүхэшүүлдэн мянган солдаад болоһон бэээрээ урдаһаань ороод ерэбэ. Тэдээниие үй бута сохёод бултыень хюдаа, һалгаагаад орхёо.

Тэдэ хоёр хүбүүд бултыень илажа гараад:

– Дайгаа дараабди, – гэлдэхээр гэртээ харижа бусаба.

Зөөри юумэ суглуулжа ерээ, тиигээдшые абын гэр бүлын зөөри ехэ байгаа бээ. Эхэнь ехэ баярлаа. Эжыдээ ерэжэ даа, барандаа сугларжа, үнэр баян даа, амитан зон боложо, жаргажа саашаа һуугаа.

Аха дүү хоёр

Аха дүү хоёр байна. Ахань үгытэй хүүн байгаа, нэгэ басагатай, нэгэ хүбүүтэй. Дүүнь баян хүүн, гурбан хүбүүтэй, олон адуу малтай, хото хорёо ехэтэй байгаа. Ахань түлээндэ гараха болоод, дүүһээ тэргыень ошоод эринэ. Тэргээ үгэбэ, түлээндэ гараад ерыш даа, – гэнэ.

Түлээндэ ахань гараад, түлээгээ асараад буулган байхадань гүүниинь унагалба. Тэрэ үедэ дүү хүбүүниинь хүрээд ерэбэ. Ерээд харамсаараа:

– Оо, энэ минии тэргэ унагалба ха юм, – гэхэ мүртөө унагыень тэргэнь дээрээ хээд, абаад гэр руугаа ябаадхиба.

Ахань хойноһоонь хараад хэлэжэ байна:

– Эй, энэ дүүмни намайе яатаргаа иигэжэ баһааб даа.

Гэртээ ороод жаахан басагандаа хэлэнэ.

– Дүүмни намай баһаад байнал даа, намайе өөдэмни оройшые гаргуулхагүй хаш, юундэ иишооб даа энэ дүү хүбүүмни. Энэ юун болохо бэлэй, – гэбэ.

Басаганиинь хэлэнэ:

– Юун болохо нэм, хаанда ошоод заа, – гэжэ тэрэ арба гаратай басаганиинь дуугараадхиба.

Ахань хаанда заахам гээд ошоно. Ошоходонь, хаан дүү баян хүбүүень дуудана.

– Ши юу хээбши? – гэжэ хаан нурана.

– Тэргэмни унагалаад, тэргэ дээрээ хээд, унагаа асараалби даа, – гэжэ баян дүүнь хэлэнэ.

– Тэргэнь хайшан гээд унагалха юм, минии гүүмни унагалхан юумэл, унагымни тэргэ дээрээ хээд абаад ошоо нэн, – гэбэ ахань.

Тиихэдэнь хаан нуужа нуужа хэлэнэ:

– Үглөө үглөөгүүр эртэ ерээрэйгты, дайдада гурбан сагаан, гурбан улаан, гурбан хурдан юун бэ, хүүн юундэ дуратайб, дайдада юун тарган бэ, тэдэниие мэдээд ерээрэйгты, мэдээгүйдэтнай намда үшөө мүшхүүлхэ, – гэжэ хэлээд, гэр гэртэнь табиба.

Баян хүүн сэсэн хүүн тааха юм байгаа даа гэжэ ханаад, ахань гэртээ ерэбэ. Гэртээ ерээд басагандаа хэлэбэ:

– Иигэжэ иижэ хэлэбэ, тэрэниие мэдэхэт, – гээд хэлэбэл.

– Зай, аба, унтыш даа, үглөөгүүр һонор толгойгоор бодожо үзүүжэмди, олохобди, – гэнэ басаганиинь.

Баян хүүн гэртээ бусажа ерээд, хүбүүдээ нуулгаад, һамгаяа нуулгаад бодожо үзэнэ. Гурбан сагаан юун бэ? Гурбан сагаан минии гэртэ байһан сагаан юумэд юун байнаб, будажархиһан сагаан пеешэн.

Гурбан улаан юун бэ? Баһа юумэ хэлээдхибэ. Юун хурдам гэхэдэ, минии хээрэ мориие гараха юумэн үгыл даа. Тэндээ тийжэ хэлсээд олообди гэлсэнэ. Дайдада юун тарган бэ?

– Минии гахайһаа тарган юуншые үгыл даа. Тиигээд хэлэхэбди гээд орхибо.

Үгытэй хүүн эртээр бодоно. Сайгаа уухадаа, басаганиинь хэлэнэ:

– Ошоод хэлээрэйш, хэлэхэлээршни хэлэхэ аабза. Ошоод хэлэхэлээршни энэ юун бэ гэжэ хэлэхэ. Гурбан сагаан юун бэ гэхэдэ, үдэжэ ябаханда шүдэн сагаан, үтэлөөд ябаханда үһэн сагаан, үхөөд хэбтэхэдэ яһан сагаан. Гурбан улаан юун бэ? Жаргалтай хүүнэй хасар улаан, жалгада ургаһан шэнэһэн улаан, жабарта тэнгэрийн орой улаан гээд хэлээрэйш. Гурбан хурдан юун бэ гэхэдэ, ханахада ханаан хурдан, хэлэхэдэ хүүр хурдан, харахада нюдэн хурдан гээд хэлэхэш.

Дайдада юун тарган бэ гэхэдэ, дайда газар тарган, тэрээнһээ тарган юумэн байхагүй. Хүүн юундэ дуратайб гэхэдэнь, нойргүйгөөр аргагүй юм, хүүн нойртол дуратай юм, – гэнэ. – Нойрой хүрэхэдэ һажахагүй гээд һажана ха юмши.

Энээнээ мартахагүй гэжэ наһатай болоһон хүүн басаганайнгаа хэлэһэн хүүр хэлэ хэлэһээр ошобо.

Хаанда ошоходонь, баян хүүе дуудаад оруулаад орхибо. Орожо ерээд баян хүүн тиигээд тиигээд хэлэнэ.

– Нэгыешье хэлээгүйш, заа, ошо, – гэнэ хаан.

Үгьтэй хүүниие дуудаад оруулба. Үгьтэй хүүн нөөхи басаганайнгаа хэлэгшые хэлэбэ.

– Ши баян хүүн энэ дороо тэрэ тэргэ унага хоёрынь үгьтэй ахадаа абаашаад үгэ, – гэжэ хаан хэлэбэ.

– Үтэлһэн ахыень орожо ерэ. Шамда энээниие хэн хэлэжэ үгөөб гэжэ хэн хэлэхэнь бэ, би бэеэрээ хэлээлби, – гэнэ.

– Заа, харигты, – гээд, хаанай хэлэһээр харюулба. Тэрэ баян хүүншни хүбүүгээ эльгээнэ ха юм, хүүнэй бии хада хараад ерээрэйш. Хэн энээндэ иигэжэ бодолготойгоор заажа үгөөб.

Хүбүүниинь морёо унаад ошобо. Ошоод газаагуурнь тойроод ябажа байна. Басаган гаража ерээд, хэлэнэ:

– Орожо ерэхэ байгааш, – гэнэ.

– Газаатнай мори уяха юумэн үгы ха юм, – гэбэ тэрэ хүбүүн.

– Нажар (зун) байна ха юм, нажартаа (зундаа) уяхашни яагааб, үгэл байна ха юм, үгэлдэ уяхашни яагааб, – гэнэ.

Юун үргэтэй басаган гээшэб даа гэжэ һанаад, тэрэ хүбүүншни ото хуга харайлгаад харишаба. Тэрэнэйш гэртэ юуншые үгы юм, газань моришые уяха газар үгы юм. Нэгэ бишыхан басаган гаража ерээд хэлээл:

– Нажар (зун) байна ха юм, нажарта (зунда) уягшаам, үгэл байна ха юм үгэлдэ уягшаам, – гээл.

– Газаан шарга бии гү? – гэжэ хаан асуугаадхиба.

– Нэгэ үндэрхэн шарга байна һэн.

– Үгэл гээшэнь тэрэ ха юм, – гэнэ хаан.

– Тэргэ бии гү?

– Нэгэ тэргэ байна һэн.

– Нажар гээшэш тэрэ ха юм. – Тэрээндэнь уяад орожо ядаа гүш? Тэрэ басаганда ороходоо, сэсээр доро байна ха юмши, – гэбэ.

Хаан ерэхэ гэжэ захиралта нөөхи үгьтэй хүүндэ үгэбэ.

– Энэ хаан яахаа һанааб даа? – гэхээр морёо унаад ошобо.

Ошоходонь хэлэбэ:

– Басагаа ерэхэ гээрэйш. Ерэхэдээ ерэхэ минии ордон хүрэтэр һайхан харгы баряад ерээд, гэртэмни оронгүйгөөр газамни оронгүйгөөр ерэхэ гээрэйш. Тиижэ хэлээрэйш басагандаа, – гэжэ хаан хэлэбэ.

Гэртээ ошоод, энэ хаамнай юу хэлээб даа, гэртэмни орохогүй, газамни орохогүй, гэртэм хүрэтэр харгы баряад ерэхэш гэжэ юугээ хэлэнэб даа. Гайхажа һуутараа, басаганһаа һурана.

Тиихэдэнь басаган элтэнэгээр аргамжа утаар томоод, тэрээндээ гал аһаагаад, гэртэнь хаанай угараад хүрэтэр гүрөөд, тэрэнь дүрөөд үнэнэн болоод хэбтээ бээ. Аргамжань үнэнэн болоод байна.

— Хатар харгая абыш, — гээд, үүдэн богоһо асалаад, хоёр хажуудань хүлөө байлгана.

Тиихэдэнь хаан хараад:

— Зүб лэ даа, — гэнэ.

— Байза, гээд, — басаган гэртээ бусажа ерэбэ. Ерэнэн хойнонь абыень хаан баһа ерэхэ гэбэ.

— Ерээлби, яаха гэбши, хаан баабай?

— Яахамниб, худа оролсоё, — гэнэ хаан.

Худа оролсоё гэхэдэнь, басагандаа ошобо. Ошоод:

— Энэ хаан худа оролсоё гэжэ байнал, яаха юмбибди?

— Хайшан гэхэ байгаабши, хаан хүүниие оролсоё гээ хадань оролсохо байгаа бээш гэбэ басаганиинь. Худа оролсоно.

Тэрэ басаганшни аба хүбүүн хоёрые сэсээрээ илахаа һанана гу даа. Сэсээр илахаа һанахадань, абань, бэриньшые һайн һуугаа бээ. Хүбүүниинь илагдаха болохолоороо, үтэр энэ һамгые абаашажа гэртэнь буулгахам, — гэнэ.

— Һалая, — гэнэ һамгандаа.

— Һалаа һаа һалаял, архи уугаад һалаял, һүүлдэнь архи уунгүй юундэ һалахамнайб, — гэбэ.

Архи асараад ехээр ууба. Уужа уужа, үбгэниинь хэлэнэ:

— Дуутай юумээ абаад хариш даа, арсанагүйб.

Гэртээ ерэхэдээ, хаанай хүбүүн үбгэнөө тээгээд орожо ерэнэ. Үбгэниинь мэдээгүй байгаа. Үглөөгүүр хара муу гэр соо, муухай унталга соо унтажа хэбтэнэ.

— Юундэ эндэ ерээбибди?

— Дуратай юумээ абаад хари гээһэмнайш, тиигээд дуратай юумээ абаад ерээ ха юмбиб, — гэнэ.

Хаанайш хүбүүн бодожо, сай уужа садаад хэлэнэ:

— Гэртээ хария даа.

Тэрэ басаганшни өөрын бэрхэдээл хаан боложо, амар жаргал һууба ха юм даа.

Шонодо илагдахагүй Шолмо хүбүүн

Шонодо илагдахагүй Шолмо хүбүүн найн моритой нэн. Найн мориндоо дүшэн пүүд ороод (рожь) үдэр бүри үгэдэг байгаа. Тэрэнээ үгэжэ байһаар намараад, дүшэ нэгэн пүүд ороод (рожь) үгэжэрхёо. Тэрэ морин ороод ехэдүүлээд үхэшэнэ. Үхэхэдэнь тэрэ моринһоо модон ургаад, тэнгэри хүрэтэр үндэр модон ургана.

Тэрэ Шолмо хүбүүншни тэрээн өөдэ дамжа дамжаһаар гараба. Тэнгэридэ хүрэхэдэнь, тэнгэри дээрэ бурхад, амитад тэндэ ябаһан баран хуу хубсаһагүй юумэд ябажа байна.

– Ой, эдээндэ хубсаһа асаржа үхэм, – гээд доошоо буугаад, дайдын арһа юумэ суглуулаад гараба. Дээрэ гарахалаарнь, тэндэ байгаашад үгы. Дээрэ гарамсаарнь, тэрэ модониинь хухараад унашана. Буужа шадахаяа болиходоо, тэрэ арһадаа зүһөөд, тэдэнээ холбоод тэндэһээ доошоо бууба. Доошоо буужа ябахалаараа, газарта хүрэнгүйгөөр тэрэ аргамжань дууһашаба.

Дууһахалаарнь, доошоо буухадаа, улаан һугадаа хүрэтэр газар руу орошобо. Газар руу ороод байхадань, дээрэнь нэгэ хирээ ерээд (хаагална), толгой дээрэнь уурхайлна. Газар сооһоо гаража шадахаяа болёод һууна. Тэрэ хирээ далбарайлна (хүбүүлнэ).

Тэрэ хирээгэй хүбүүе эдихэмнай гээд, нэгэ шоно хүрөөд ерэбэ. Шоно ерээд, хирээгэй хүбүүдтэ орохолоорнь, Шонын һүүлһээ зуугаад орхибо. Шоно дуг гээд жүдхэхэдөө, ходо татаад, нүхэнһөөнь гаргажархиба. Хоюулан тэндэһээ гаража ябабад.

Гэртээ ерээд, адуу малаа адуулаад, һамга асараад һууна. Шонотоёо нүхэр болоод, шоношни юумэнһээ, өөрөөшье юумэнһээ айхагүйб гээд удаан һуунад.

– Зай, байза, шимни ойдо гаража, ой зай, бишни зондоо гаража, тэндээ эндээ хүдэлхэм, – гэнэ хүбүүниинь.

Тиигээд һайнууд иишэ тиишээ ошоод лэ, байха газартаа ябабад.

Эсэгийн гурбан хүбүүд

Эсэгийн гурбан хүбүүд байгаад, хоёрын нь хайн, багань үбэштэй байгаа. Нэгэтэ хоёр ахань тэрээндээ хэлэнэ:

– Ошо, адуу малаа уһала, – гэнэ.

Тэрэ үбэштэй дүү хүбүүнийнь адуу малаа уһалхаяа ошобо. Ёуулган дээрэ ошоходонь, нэгэ модон тэһэ хүрөөд, шиир-биир дуугаран байна.

– Яа гэбши? – гэжэ тэрэ модонһоо үбэштэй хүбүүн һурана.

Байгаал хадаа байгаа, дуугаржал дуугаржал байна.

– Эй, энэ адуу малдам хорхойтоо ха юм, – гээд, бэһээ тайлаад, ехэ үнээгээ баряад, тэрэ модон тээшэ баряад уяжархиба. Бэшэ малаа туугаад ерэнэ.

Бэшэ малаа туугаад ерэхэдэнь, хоёр ахануудын нь һурана:

– Хаанаб ехэ үнээниши?

– Тэндэ нэгэнэй үнээндэм хорхойтоод байхадань, үнээгээ үгэжэрхёод ерэбэлби.

– Ошыш, асарыш, үнээгээ бү үгыш, – гэбэд.

Хоёр ахадаа хараалгаад, үнээндээ нөөхи үбэштэймнай ерэнэ. Суулгандаа хүрэжэ ерэхэдэнь, үнээнь шоно эдижэрхёод арилһан байгаа. Модонһоо:

– Үнээм хаанаб? – гэжэ асууба.

Модон дуугарха һэн гү даа, һалхин болёод, модон баһа дуугаржа болёод байна.

– Үнээемни хаана абаашаабши? – гэнэ.

Дуугарнагүй.

– Гэлжиигээд абяагүй байха хаяаш, – гээд, тата татаһаар булга татажархиба. Унагаахалаарнь, дороһоонь нэгэ мэшээг алтан гаража ерэнэ. Алтын тээгээд, гэртээ асарһан байгаа.

– Харыш, үнээнэй түлөө энээниие асараа һэм, – гэнэ нөөхи үбэштэй хүбүүмнай.

Тэрэ алтаяа мэшээгтэйн асараад, остоол дээрэ табила. Мэшээгтэй алта асархадань, угаа ехээр баярлаа. Тэрээнээ үлгөөд ябажа ябахадань, нэгэ сагаан үбгэжөөл дайралдаад зугаалла, хөөрэлдэнэ.

Үбгэжөөл хэлэнэ:

– Энээнииемни гэртэм абаашажа үгыш.

– Энээһээ үгэлдыш даа, үгэлдөө хадашни абаашажа үхэб, – гэбэ ха.

– Ёа, шамда үгэл эхэ хаяаб, – гээд, хүзүүень булга мушхаал, алтатай үбгэжөөлтэйн тээгээд ерэбэ. Ерэхэдэнь, мори тэргын ондоо

тээ хадагалаад, алтыень абаашажа хадагалаад, остоол дээрэ байһан чугуунка соо алташ энэ ха юм гээд, мандагар тэхээ алаад орхибо. Газаа хүбүүнийнь абаяа бэдэржэ ябана.

– Хараа һэн гүт? – гэжэ һурана.

– Ямар баабайтай һэмши?

– Сагаан толгойтой һаань, би алааб, би алааб, – гэнэ.

– Толгойнь алиб, харуулыш!

– Эндэ байна. Үтэр ерэжэ хара, – гээд, тэхын толгой бамбайса баряад орожо ерэбэ.

– Баабайш энүү?

– Абамни бэшэл, тэхын толгой ха юм, – гэнэ.

– Арляа ха юм.

Тэрэ дүүтээ хоёр ахань ехээр ядалсаба ха юм.

– Байза, энэение һайса хардабал һайн бэлэй, – гээд, – Далайн саада бээдэ абга эжымнай бии юм, тэндэ айлшалхаа ошоо хадаш һайн бэлэй, – гэнэд.

Тэрэ үбэштэйнэ ябана, ябана. Яба ябаһаар нэгэ ехэ уһанда ошоод байшаба.

Уһан соогуур тамаржа ороходоо бэрхэ байба. Хара гүрөөһэ бэээрээ унаад, һамаруулаад саада бэеыень гараба.

Далайн саада бээдэ гараад, абга эжыдээ ошоод ороно.

Ороходонь, абга эжынь хүүгээ хүдэлгэн һууна.

– Оо, хүбүүмни хаанаһаа ерээбши даа? – эдихэ юумэээ шанаад эдеэлүүлбэ. – Үнеэгэ һаахамни энэ хүүгэ хүдэлгэн байлши, – гэнэ.

Хүүгэнийнь уйлана, тэрэниенэ хүдэлгэнэ.

Тиигэжэ хүдэлгэжэ байхадань, толгойдонь нэгэ яра гараад байна. Ярыень бариһаб гээд, хүүгэнэйнэ толгой бута барижархина. Алаһанаа бүри мэдэнэгүй.

– Уйлахаяа бүри болёод байнал, – гэжэ һууна.

Тэрэ хүгшэн орожо ерээд һурана:

– Яагаабши?

– Хүүгэнэйшни толгойдо яра гараад байгаа, тэрэниенэ баряад эдэгээгээд орхёолби, бүри уйлахаяа болёол.

Харахадань, хүүгэнийнь үхэшөөд байна.

– Зай, иигээд хариш даа, – гэнэ.

Торгон дэгэл үмэдхүүлээд, арбан хоёр хони үгөөд:

– Иигээд хари даа, – гээд харюулна.

Тэрэ хонидоо туугаад, далайда ерээд орхибо даа. Торгон дэгэлынэ үмдөөд ябана. Хонид юундэ далайда орожо үхэ һэм даа, тэрьелээ аалам. Бариһан бэээрээ хонидоо далай руу шэдэлбэ ха юм. Тэдэшнишые үхөө юм бэээ. Нөөхи хара гүрөөһээ баряад унаһан

бэээрээ далайгаа тамаруулаад гаража ерэбэ. Зүүн бээдэ гаража ерээд лэ саашаа ябаба. Хоёр ахань уһанда үхэбэ аабза гэжэ һананад, Юундэ уһанда орожо үхэхэнь бэ, үхөөгүй.

Тиигээд ябажа ябана. Ябажа ябахадань һалхинһаа бургааһанууд найгажа хүдэлжэ байна.

– Эй, энэ барһад дэгэлдэм хорхойтоо ха юм, – гээд, дэгэлээ захиһаань хахалжа абаад лэ бургааһан бүхэндэ уяна. Уяжа уяжа дэгэлээ дууһан хаха татаад гэртээ ерэбэ. Ерэхэдэнь хоёр ахань һанажа байна:

– Энэшни маанадаа алахадаа һаатахагүй хүүн байха, энээнэ яахамнайб, – гэлдэнэ.

Бодолгото боложо хэлэнэ:

– Энэ баруун хададамнай улаан гүрөөһэн бии, тэрээниие барижа үзөөрэй даа. Шимнай хүшэтэй ха юмши. Бидэш гараад үргөөхэбди, үлдөөд наашань үхэбди.

– Заа, юуншые хадань барихаб, – гэнэ.

Ошоһон бэээрээ баруун хадада гараад, хоёр ахань мандагар томо шулуу халаагаад, хада руу мухарюулжархина даа.

Тэрэ үбэштэй дүүнь тэрэ шулууде тодожо абаһан бэээрээ тэбэрижэ абаба, тэбэрижэ абаад, тэрээндээ шатаад үхэшэбэ.

Тиигэжэ хоёр ахань дүүгээ алаад, өөһэдөө амаржа һууба.

Айдарай Мэргэн хүбүүн Алтай Шарагша дүүтэй

Айдарай Мэргэн хүбүүн Алтай Шарагша дүү басагантай байна. Уйдан сэсэн, уйдан хүшэтэй, уйда бэрхэ хүбүүн байгаа. Наран найжа, һара шуһаниинь байна гээшэ.

Тэрэ хүбүүн гэртэһэнь гараад ходол агнадаг байгаа. Юундэшье алагдахагүй, юундэшье диилдэхэгүй бүхэ хүбүүн. Ябажа ябажа агнаад ерэхэдэнь, Алтай Шарагша дүү басаганиинь үгы болошоод байна. Гэртээ үгы байна.

– Дүү басагамни хаана гээшэб? – гээд наран найжаһаа һурана.

– Далайн эрьедэ Тэнэг бүхэ дүүгышни абаашаад байна, – гэнэ.

Тэрэшни бэдэржэ гараба. Тэрэ Тэнэг бүхэнь гурбан хараа болохо ута минаатай. Юумэндэ диилдэхэгүй, аргагүй аймшагтай юумэн байна.

– Минии асарһан һамгыемни буляаха һанаатай гүш, – гэжэ аяр холоһоо занаад байна. Тэрээндэнь тааража ядалсаһаар оро ороһоор, тэрэнэ харба харбаһаар диилэжэ дүү басагаа асарба. Дүүгээ асаржа ябахадань, үхэр эдихэ мандагар юумэн дайралдаба.

– Нэгэ басага абаад, һамга хэхэм, – гээд аргагүй юумэн һууна.

– Тэрээнэйдэ ороод үхэр шараад эдижэ һууна. Тиихэдэнь тэрэ басаганиинь бүтүү уйлана.

– Үтэр бү уйла! Бидэ шамай абаашахабди! – гэнэ. Энээнтэйш оролсохомнай гэлсэбэ. Тэрээнтэйнь оролсобо, оролсо оролсоһоор баһа хүшэтэй юумэтэй ядалсаа, улаан шуһан нюдэтэй болотороо арай ёо гэжэ тэрээнээ дараа. Дайсанаа дараад наашаа ябаба. Тэрэ басаган ерэхэн дээрээ тэндэ үхэхээ байһан аад, тэрээнээ голохо ханаатай байна.

Тиихэдэнь басагандаа эрхээд, нөөхи хүбүүн абажа энээгээр һамга хэхэгүйб даа гэнэ. Тиигэжэ байтарнь нэгэ наһатай төөдэй хүгшэн хэлэнэ:

– Хойно ехэ нуур бии, тэрэ нуурта ошоод шунгаад ерэ. Тэндэ шунгахадаа, загаһан болохогүйш, харин ёһотой бэээ бээлээд, һайхан шарай шарайлаад ерэхэш, – гэбэ.

Тиигэжэ хэлэхэлээрнь ошобо. Тэрэ нуур соо орожо шунгаад орхихолоороо, сурхай болоод, толгойнь сурхайн толгой бэшэ, хүүнэй толгой алдуурнагүй (хубилнагүй). Хүүнэй ухаан тэрээндэш байна.

Тэрээн сооһоо арай гэжэ гаража ерэбэ. Гэртээ ерэхэдээ һайхан, тэрэ багтаа түрүүлхээр һайхан хүбүүн болоод ерээ. Хоёр дайндаа ороод, яһаяа гараад ерэхэн хойноо, аймшагтай һайхан хүбүүн болоод ерэбэ.

Айдарай Мэргэн хүбүүн ерэ ерэхээр тэрэ басаганай ойродо хүрэжэ ерэбэ. Тэрэ басаган нөөхи хүбүүндэ дуратай болохо хэбэртэй байна. Түрүүн голоһон хойнош гээд, Айдарай Мэргэн хүбүүн абажа үгэнэгүй.

Өөрын дүү басаган бии. Хони, үхэр алаад, ехээр хүндэлнэ. Хүндэлжэ байха үедэнь нэгэ үбгэжөөл хөөрөжэ байна:

– Хилим гэжэ нэрэтэй хүбүүтэй байһан юумэб, тэрэ хүбүүнтэйм хамта хорин табан хүбүүдые угаа бэрхэ газарай хаан абаашаа. Тэрээниие хайшан гэжэ хүдэлгэжэ тэдэнээ асархаб даа?

– Зай, яахаб, – гээд, гансаараа ошобо, тэрэ хоёр басагадаа тэндээ орхёод ошобо. Ошо ошоһоорнь, нэгэ шулуун байна. Тэрэ шулуу үргөөд, нээгээд ороходонь, нүхэн соо шаажан үүдэн байна. Үүдэ нээхэдэнь, аяар холо хүрэтэр гэнжээр татуулһан юумэн байна. Аргагүй тэрээниие диилэжэ ядаба.

Ядажа байхалаарнь нэгэ шубуун ерээд хэлэнэ:

– Энэшни дайдын хүшэн ха юм. Энээниие дээрэ гаража, наранһаа хүшэ һуража мулталхаш, – гэнэ.

Тэрэ хүбүүниинь шубуунай хэлэхээр дээрэ гараад наранһаа һурана:

– Энээниие хайшан гээд мулталхаб, – гээд һурана. Тэрэ нараниинь хоёр хайша үгэнэ.

– Энээгээр хайшалаарайш, – гэбэ.

Тэрэ хүбүүншни нөөхил нүхэн руугаа ороод, үгэгшэ хайшаарнь хайшалаад орхибо. Үүдэниинь нээгдээд орхибо. Нээгдээд орхихо-

лоорнь, тэрэнэй саанаһаа хорин табан залуухан юумэд гаража ерэбэ. Хилим гэжэ хүбүүнийнь бии, найхан мандагар хүбүүн.

— Ямар найн хүбүүн гэшпэбши, маанадые эндэһээ сулөөлжэ гаргабаш, үрээл хэлээд, манда ошоё, — гэнэ.

Тэрэ хүбүүгээ абаад, найнаар хүндэлжэ байна. Хүндэлбэ, хүндэлбэ. Тиигэһэн бэеэрээ тэрэ Хилим гэжэ хүбүүнийнь өөрын дүү басагатай, баһал найхан Алтай Шарагша басагатай суг гэр бүлэ боложо һууба.

Тиигээд нүгөөдэ басагандаа дахин халдажа дүтэлнэгүй. Хэрэггүй гээд абанагүй. Тэрэ хүбүүмнай Хилимэйдэ ошоод, дүү басагаа мориндоо һундалдуулаад, гэртээ абаад ерэбэ.

Ерэхэдэнь хойноһоонь Хилим гэжэ хүбүүнийнь ерэлдэхэ ханаатай.

— Бидэш гэртээ амархамнай, амарһан хойномнай ерээрэйш, — гээд ерэбэ.

Гэртээ ерэхэдэнь, гэртэнь нэгэ залуу хүбүүн унтажа хэбтэнэ. Унтажа хэбтэхэлээрнь:

— Энэ юун хүүмши, хубаа, — гэлдээд, бодоод, хэрэлдээд газар гаргаба. Газар гараад баһа тулалдалсана. Тулалдажа байхадаа хожуулаа зүһэнииншье, занииншье адли юумэд.

Алтай Шарагша басаганиинь хэлэнэ:

— Бай лаа, бай лаа, ахай, бү хэрэлдэгты, энэшни манайхинда адли юумэл.

— Ши хаанаһаа ерэхэн юумэбши?

— Наран һара хоёрһоо ерэхэн юумэб, — гэбэ тэрэ хүбүүн.

— Эй, иихэдээ манай гэр һахижа һууһан хүбүүн байгаа ха юм.

Сохилдохоо болёод, тэрэ хүбүүндээ нөөхи түрүүн орхиһон басагаа асаржа үгөөд, тэдэш тэндээ жаргажа һууба. Хилим гэжэ хүрьгэниинь ерэжэ, басагыень дахин һөөргэнь гэртээ абаашаба. Тэндээ урагууд болоод, найдаад һуунад.

Тиигэжэ байһаар нөөхи Айдарайш Мэргэн хүбүүн дайн дахин болохонь даа гэжэ эртээнһээ тухайлан мэдэхэн шэнги болоно.

Тиигээд хэбтэжэ байжа шадахаа болёод лэ, ябаадхибал даа. Номо годлиёо, һэлмэ, гулда юумэнүүдээ үргэлөөд лэ ябаба. Ябажал ябана, угаа холошье ябаһан шэнги байна. Ябажа байхадань нэгэ гэр шэнги юумэн байна. Ороходонь баян гэр, зосоонь юуншье үгы.

Һэлмээе, номо годлиёо абажа үлгэжэрхёод, орон дээрэнь хэбтээд унтаба. Унтажа байхадань, газарһаа угаа найхан басаган орожо ерэбэ. Ороод харахадань, залуу хүбүүн унтажа хэбтэнэ.

Томо тогоон сооһоо зөөхэй хэхэн бэеэрээ шанаба. Зөөхэй шанажал байна. Тиигэхээр байтарнь хүбүүн бодобо.

— Зай, хүбүүн бодо, наашаа һуугаад зөөхэй эди, хубаа, — гэнэ. Тиигэжэ байтараа тэрэ басаган хэлэнэ:

– Газаа гараад хоюулан барилдая.

– Зай, яаха бэлэй, намай илахаар намган ха даа, намнаа болохо бүхэтэй хүүндэ диилдээгүй юмби, яажа шамтай барилдаха хүүнбиб?

Газаа гараад барилдаба, барилдахадань угаа хүшэтэй басаган. Басаган хадань унагаахаяа гайхаад, барилдажал байна.

– Зай, байг даа, – гээд, барилдахаа болижо, гэртэ оробо. Гэртэ ороод эдеэлбэ.

Тэрэ басаган хэлэнэ:

– Минин ахамни энэ нуурай эзэнтэй (Аугтай) дайтай юм аад, тэрээнтээ дайралдаад, илалсажа ядажа байна. Ши ошоод туһалалсыш, илаа хадатнай яахаб, илаагүй хадатнай би дээрэтнай ошоод үхэхэб, – гэнэ.

– Зай, хайшан гэхэб, – гээд, тэрээн тээшэ ошобо. Ошоһон бэеэрэ харахадань, ахань нуур соо яахашье аргаа болишоһон юумэн илагдахаяа һууна.

Тэрээн соо ороһон бэеэрэ тэрээнтэй хамта тулалсаа, нуурай эзэн зай зоболон бүхэ байна, арай ёо гэжэ дараба. Дайсанаа дараад, тэрээн сооһоонь гараад гэртээ ерэбэ. Гэртээ ерэхэдэнь, тэрэ найхан басаганиинь тодожо абаһан бэеэрэ ахаяа таалаад, үбгэн болохо хүбүүгээ таалаад, тэндээ амарба. Хэдэн һараар бэе бээ хүндэлэлсэжэ байгаад амарба. Юуншые бэлэн, эдихэшье, уухашье юумэн байна.

Амаржа амаржа наашаа ерэбэ. Яба ябаһаар тэрэ хүбүүмнай өөрынгөө гэртэ хүрэжэ ерэбэ. Мянган мори баряад, мянган тэргэ хүллөөд, тэрээн дээрээ юумээ тээгээд, хэдэн жэл ябажа ерэбэ.

Өөрынгөө гэртэ хүрэжэ ерэхэдэнь, өөрын заяабари хүбүүн асарһан намгатаая, нэгэ жэл болоһон хүбүүтээ тодоод хүлээжэ байна.

Тодоод ерэхэдэнь, тэбэрилдээд, таалалдаад гэртээ оробо. Тэндээ аали гэр юумэ баряад, тэрэ ехэ зөөриее оруулаа.

Хилим гэжэ хүрьгэн хүбүүгээ асараа. Барандаа бултандаа хүндэлэлсээд, архи мяхаяа эдижэ садаад, тэндээ барандаа нэгэ ехэ һууриин айлнууд боложо жаргажа һууба.

Шоно заяабаритай хүбүүн

Шоно заяабаритай хүбүүн байна. Уйданшье бэрхэ, уйданшье хүшэтэй хүбүүн байгаа. Морёо унаад ябана. Хүүн хайшан гээд хүүн болоноб, зон хайшан гээд зон болоноб гээд хаража ябана. Ябажал ябана, шоно заяабарияашье мэдэнэгүй. Нэгэ харгыда оробо. Хоёр тээшэнь зааһан модон байна.

Нэгэниинь энээ руу ябаа хадаа мориниинь үхэхэ, бэенъ амиды үлэхэ. Нүгөөдэнь, энээ руу ябаа хадаа бэенъ үхэхэ, мориниинь үлэхэ. Яахаб гээд, мориной үлэхэ тээшэ ябажа оробо.

Ороходонь шоно харайлгажа ерэхэн бэеэрээ мориенъ эдижэрхибэ. Тэрэ хүбүүншни шоноһоо һурана:

– Яахадаа минии мори эдибэбши?

– Намайе унаад ябыш даа, – гэбэ хүбүүн.

Унаад ябаба. Унаад ябахалаарнь, нэгэ хаанда ошобо. Хаанда ошоод, тиимэ наран шэнги шубуун бии гэнэ, тэрэ шубууе хулууха гэжэ һанана. Тэрэ шубуун түмэрөөр гүрэжэ хэхэн һиимэгэр хорёон соо байдаг юм. Тэрэ шубуутай байһан хүүн юугээршье ядахагүй юм, – гэжэ шоно хүбүүндэ хэлэнэ. (Тэрэ шоно заяабаритай гэжэ энэ ха юм даа.)

Хулуухаа ороходоо гансал шубууень абаарай, түмэр һиимэгэр хорёондонь бү гар хүрөөрэйш, – гэжэ шононь ойлгуулна.

– Заа, – гээд хэлэнэ.

Ороод һууна, юуншье үгы, харуулшье харагданагүй. Нэгэ шубуухай һууна. Шубуухайн хорёо байна.

– Юун энээниие хорёотойн абаад ошохом, – гэнэ, – хорёотойнь баряад гаража ябана. Харуулшад дарьяад эндэ тэндэхэнь ерэхэн бэеэрээ тэрээниешни баряад орхибо.

– Яахаяа шубуухайемнай хулуухаа ябаабши? – гээд һурана.

Баригдаад байхадань, тэрэ хааниинь хэлэнэ:

– Ошо, иимэ хулууша юм хадаа, тээ тэндэхи хаан алтан дэлхэтэй, мүнгэн һүүлтэй моритой юм, тэрээниие хулуугаад ерэ, шадабалшни энэ шубуухайгаа үхэб, – гэбэ.

Мориной байдаг газарта харайгаад ороодхибо. Шоно газра хүлээжэ байна. Ороходонь, яһала һайхан алтан дэлхэтэй, мүнгэн һүүлтэй морин байна. Хазаарынь үлгөөтэй байна.

– Хазаартань бү гар хүрөөрэй! Гансал мориенъ абаад ерээрэйш, – гэжэ шоно хэлээ бэлэй.

Мориндо ороходонь хазаарынь хажуудань байна. Хэниим гээд, хазаарыень абаад, мориенъ бариһан бэеэрээ газрашаа ябаба. Газрашаа ябамсаарнь, ярьяд нэръеэд, баһа харуулшад гараад, тэрэ хүбүү бариба.

Хаандаа абаашахадань, тэрэнь хэлэбэ:

— Иимэ хулууша юумэ хадаа тээ тэндэ ондоо хаанда басаган бии, тэрэ басага хулуугаад асара, тиигэбэлшни морёо хазаартайнь үгүүжэм, — гэнэ.

Тэндэнь ошоод ороодхибо. Басаган нууна, басагатай зугаална, зугаалаад тэрэ басагатаяа газгаа гарана. Тиигэхэдэнь басаган баһа дуратай байна. Басагатаяа газгаа гаргажа ерээд, хаанһаа бэри нурангүйгөөр, шоноёо унаад наашаа гүйлгэбэ. Гүйлгэ гүйлгэхөөр нөөхи моритой хаанда ерэнэ. Моритой хаанда хүрөөдүй ябахдаа, энэ басагатаяа үгэнгүйгөөр өөрөө абаад байгаа һаа ямар һайн һааб гэжэ һанана. Тиигэжэ ябатарнь шононь тэрэ хүбүүнэй бодол таагаад хэлэнэ:

— Заа, басаган эндээ бай, би басаган болоод оролдохомни, — гэнэ. Тэрэ хүбүүншни шоноёо басаган болгоод, абаашажа үгөөд, мориенень абаад, газгаань гаргаад, басагантатаяа хоюулаа морёо унаад наашаа ябаба.

Һайхан һамгатай болоһондоо хааншни баярлаад, мориёо үгэжэрхөөд, гэртээ ороод амархатаяа хэбтэбэ.

Орондоо ороод хэбтэхэдээ, тэрэ һамганиинь юун эхэнэр байха юм, шоно гүйжэ гаража ерээ. Хаан айһандаа ухаа алдажархиба. Шононь сонхоор хүрэжэ гараад арлиба. Тиигээд нүгөөдүүлээ хүсөөд, хүрэжэ ерэбэ.

Шонынгоо ерэнэн хойно нөөхил аргаараа шоноо мори болгоод оруулаад үгэбэ. Шононь морин болоод ороод байхадаа бараггүй юумэ, ямар һайхан шаартай (гоё) мори асараабши, гээд шубуухайгаа түмэр хорёохойтойнь үгөөд орхибо. Шубуухайгаа абаһан бэеэрээ наашаа ябаба. Наашаа яба ябаһаар ерэбэ.

Тэрэ хаан нөөхи һайхан мориёо хүллөөд ябажа байтарнь, моринь шоно болошобо. Хаан ухаа алдаад, гэртээ ябагаар харайжа арилба. Шоношни харайлгаһаар харайлгаад, нөөхи хүүндөө хүрөөд ерэбэ. Ерээд наашаа ябаба. Наашаа яба ябаһаар нэгэ Халбаан гэжэ хаантай дайлалдаһан юм гэдэг лэ даа. Тэрэшни дайдын хүшэтэй хаан байхадань, арайл гэжэ диилдэнэн юм гэдэг. Тэндэнээ диилэжэ гараад, морёо, басагатаяа, шубуухайгаа абаад, наашаа ябатараа шонотоёо хоёр тээшээ һалаба. Хүбүүмнай өөрынгөө эхэ нютаг баян баяртай ябажа, һамгатайшые, моритойшые, шубуутайшые гэртээ ерэжэ найр, хурим түрэ хэжэ жаргажа нууба ха даа.

Олон зон

Олон зон байгаад, уна үгы хаташаһан байна. Ядалсахадань, нэгэ боори байһан аад (хада), түргөөр томо мандагар болоно.

— Үү, энээнһээмнай булаг гарахань, уһан гарахань, — гэхэн бэээрээ, хонёор тайлга тайгаад орхино. Хонёор тайлга тайгаад орхиходонь, үшөө томо мандагар болоно. Үшөө хонёор тайгаад орхиходонь, баһал мандагар болоно. Тиихэдэнь байтаһаар тайгаад орхибо. Байтаһаар тайгаад орхиходонь, тэрэнь хаха хүрөөд орхино. Хаха хүрэн гэхэниинь зосооһоонь мангадхай гаража ерэнэ. Гаража ерэмсээрээ зонуудыг эдижэ оробо. Тиигэжэ байтарнь нэгэ басаган хүбүүн хоёр айгаад, хотон соогоо ороод, хоргодоод шэбхэ дор хэбтэнэ.

Тэрэ мангадхай бултыень эдижэ дууһаад, орожо ерээд хэлэнэ:

— Өө, бии ха юм та, хаанашье ошохогүйлтэ даа, минии гарай ха юм та, — гэжэ хэлээд, гараад арилшаба. Арилхадань басаган хүбүүн хоёр ябаба. Ой соо ороод ябажа ябахадань, нэгэ бүхөөг байна, тэрээн соо ороно.

Ороходонь угаа ехээр үтэлһэн хүгшэн үбгэжөөл хоёр һууна.

Газаа гараад орхиходонь хэлэнэ:

— Басаган, газаа байгаарай, хүбүүн, орожо ерээрэй, — гэнэд.

Хүбүүнэй орожо ерэхэдэнь, монсогорхон шулуу алтан бэхэлиг хоёрыг тэрэ хүбүүндэ үгэнэ.

— Энэ шамда байг, басагандаа (дүүдээ) бү харуулаарайш, бү хэлээрэйш. Монсогорхон шулууншни хүүргэ болоод үхэ, алтан бэхэлигшни һанаһан юумышни бии болгоод үхэ.

Тэндэхээ гараад, саашаа ой соогуур ябана. Ябажа ябахадань баһа нэгэ бүхөөг байна. Тэрэ бүхөөгтэ хүбүүн ороно, басаган газань байна. Орохолоорнь хоёр нохойн гүлгэ үгэнэ. Тэрэ нохойн гүлгэдынь Хаар Баар нэрэтэй юм. Саашаа яба ябаһаар ехэ уһанда хүрөөд байшаба. Басаганай хараагүйдэ монсогорхон шулуугаа уһанда хаяад орхибо. Тэрэнь хүүргэ болобо. Хүүргэ дээгүүр уһанай саана гараад ороходонь, монсогорхон шулуунинь уһанай саада бээдэ хэбтэхэдэнь, тэрээнээ абажа хармаандаа хээдхибэ. Уһанай саада бээдэ гараад, мангадхай уна гараад орожо ерүүжэн гээд, гэр (тура) баряад дүү басагантаяа хоюулан тэндээ һууба. Аха хүбүүнинь үдэр бүри агнаад лэ хоёр нохойгоо дахуулаад, гараад ерэдэг байгаа. Агнахадаа ан абаад лэ ерэдэг байна. Томо мандагар бээтэй болоо. Тиигэжэ байһаар нэгэтэ басаган голой эрье ерэнэ. Голой саада бээдэ нэгэ залуухан һайхан хүбүүн байна. Мангадхай залуу хүбүүн болоод, тэрэ басагыг мэхэлнэ ха юм.

– Минии һамган болохо гүш? – гэнэ.

– Болохоб, гараад ерыш, – гэбэ.

– Хайшан гээд гараха хүүм гээшэбиб? Шинии ахадашни хармаан соонь монсогорхон шулуун бэһэлиг хоёр бии, тэрэниенъ абаад асараарайш. Тиихэдэшни гарахаб, минии һамган болохо хадашни, – гэнэ мангадхай.

Тээд залуу басаган хадамда гараха, үбгэнтэйшые болоо һаа гэжэ һанадаг байжа болоо гү.

Тэрэ аха хүбүүнэйнгээ орожо ерэхэдэ, һэмээхэн үзэхэдэнь, хармаан соонь монсогорхон шулуун алтан бэһэлиг хоёр байна. Тэрэниенъ тэрэ басаганшни абаад, үглөө үдэрынъ уһанай захада ошохондонъ, уһанай саада бөөһээ мангадхай хэлэжэ байна:

– Тэрээхэн монсогорхон шулууень уһа руу хаяад орхилши, – гэнэ.

Хаяадхихалаарнь хүүргэ бии болоод үгэбэ. Тэрээн дээгүүр нөөхи залуу хүбүүн (мангадхай) наашаа гаража ерэбэ. Ерээд тэрэ залуу хүбүүн (мангадхай) басагаарнь һамга хээд һууна. Хүбүүн агнууриһаа гэртээ бусажа ерэнэ. Хоёр нохой болоод, хүбүүе гэр руунъ табинагүй, урагшаа ябаха гэхэдэнь гангиналдажа байжа орой табихаар бэшэ. Тиихэдэнь энэ хоёрни яжа хубилааб гэхэн бөөэрээ тэрэ хоёр нохойгоо таһа сохёод, гэртээ оробо. Гэртэнь залуу хүбүүн (мангадхай) хүрьгэн ороһон һууна. Ороһонһоо хойшо тулалдаад лэ эхилбэ, тулалсаба, тулалсаба. Тиигээд лэ мангадхай диилэбэ. Диилэһэн бөөэрээ хэлэжэ байна:

– Голой уһанда ошоод, бөөэ угаагаад ерэхэдэшни эдихэб, – гэбэ.

Тэрэ хүбүүмнай голдо ошоод, уһан соо һуугаад уйлажа һууна. Тиигэжэ байхадаа бөөэ угаана, нэгэ хоёр хэрээ ниидээд гарахадаа хүбүүндэ хэлэнэ:

– Хаар Баар хоёршни ерэхэ болоо, – гэжэ хэлээд гарашаба.

Тэндээ уһанай эрьедэ һууна. Урдаһаа хойшоо хоёр хэрээ гарахадаа:

– Хаар Баар хоёршни ойро болоо, – гээд үнгэрбэ. Зүүн тээһээ баруун тээшэ хоёр хэрээ ниидээд гараба:

– Хаар Баар хоёршни ерээ, – гэлдээд үнгэрбэ. Хойшоо харахаданъ, хоёр нохойнуудынъ хажууданъ ерээд һууна. Нохойнуудаа харахадаа, тэдэнээ эльбээд, тэбэреэд таалана:

– Бидэшни оролсохобди, шимнай хараад байгаарайш, гараха заяатай хадашни бидэшни дарахабди, эдьюулхэ хадашни барандаа булта эдьюулхэ гүбди даа, – гэнэ хоёр нохойнуудынъ.

Мангадхай гараад, тэрэ хүбүүнэй дүтэлхэдэ хүрэжэ ерэбэ. Хоёр нохойнууд мангадхайда хоёр тээһэнь добтолжо орожол байна. Мангадхай тэрэ хоёрһоо бөөэ аршалжа, хоёр һугаараа улааншые, сагааншые хөөһэнэй гаратар тулалдажа байна. Тиигэжэ байтарнь

тэрэ нуга дороһоонь монсогорхон шулуу алтан бэһэлиг хоёрынь гаралдаад унажа ерэбэ. Тэрэ хоёроо абамсаараа хармаандаа хэжэрхибэ, тэрэ хүбүүмнай айхаяашье болибо. Тиигэ тиигэһээр хоёр нохойнууд мангадхайгаа алаа ха юм. Алуулһан мангадхайгаа галдаад, доронь үнэһыень хиидхээд, тэрэ басагандаа ехэ нүхэ хүрзөөр малтаад, хүр тэмээнэй оёор руу хэжэрхинэ. Тиигээд хүр тэмээнэйнгээ оёорто тэрэ басаганиинь хэбтэнэ. Нэгэ нохойнь богоһо дээрээ хэбтэнэ, нүгөө нохойнь үүдэндээ, өөрөө орон дээрээ унтажа хэбтэнэд.

Унтажа хэбтэхэдэнь, зуун мориной түбжэгэнөөн гарана, зуун хүүнэй абяан гарана. Энэмнай баһа ямар аюул (зай) ерэхэнь бэ гэжэ һанаад байна.

Тиигэжэ байтарнь моритойшье, тэргэтэйшье зон ерээд:

– Хаар Баар хоёр нохойтой хүүн ши гүш? – гэжэ һурана.

– Тиимэ даа, – гэнэ.

– Яба, хаанай һамган ерэхэ гэнэ, – гээд ябашаба.

Хаанайда ошоходонь, хааниинь үхөөд байна, хаанай һамган Мэшээрэ тэбэрээд гэртээ орошобо. Гэртээ оруулаад, тэрэ хүбүүгээр үбгэн хээд һууна. Үбгэн хээд һуухадань, хүбүүн нюураа угаажа байхадаа бодожо үзэнэ. Доошоо хараад лэ һуухадань, һамганиинь һурана:

– Үбгэмни юундэ иитэрээ бодолгото болоно гээшэбши, һаншагтай хүүн үгы ха юмши, ямар юумээ һананабши? – гэнэ һамганиинь.

– Дүү басагаа хүр тэмээнэй оёорто хэжэрхиһэн хүүмби, тиигээд тэрээндэ һанаам зобоно лэ, – гэбэ.

– Һанаа хадашни абаад ерэхэ дуранай ха юм, – захиралта асархыень үгөөд, хаанай һамган зоние эльгээгээд орхибо. Хүдэлмэришэн бахтиирнууд (балтар) ошоһон бэеэрээ, тэндэһэнь малтаһан бэеэрээ, гаргаад, абаад орожо ерэбэд.

Тэрэ дүү басаганиинь ахайнгаа урда хойнонь орожо ябаад харайна, барагтай хүүн болоод, һөөл юумэн ябажа ябана. Тиигэжэ байгараа аха хүбүүнэйнгээ:

– Үһышни гүрэхэмни, – гэнэ дүү басаганиинь.

– Үһымни гүрыш даа, үһөө юундэ гүрүүлхэмни гээшэ ааб, һамгандаа гүрүүлхэ байгаааб, – гэнэ.

Тиигэжэ хэлээд байтарнь, дүү басаганиинь шэхэ руунь шүбгэ шаажархёод, ахаяа алаадхиба. Газаа гараһан бэеэрээ хоёр нохойень түмэр амбаар соо гаража шадахагүйгөөр хаагаа. Һамганайнь хүл гарнуудынь хуха сохёод хаажархина. Дүү басаганиинь бэеэрээ хаан болоод, аргагүй юумэн тэндээ һууна.

Тиигэжэ байхадань тэрэ нохойнууд түмэр амбаараа маажана мэрэнэ. Хаар гэжэ нохойнь бэришье ехээр түмэр амбаар мэрэ

мэрэһээр сүмэ хүрээ мэрээд, тэндэһээ гараба. Тэдэ нохойнууд хайшан гэжэ эзэнээ бодхоохо гэшэб гэжэ бодонод. Хаар гэжэ нохой шүдэ амагүй болотороо мэрэжэ муудашаһан байгаад, Баар гэжэ нохойдоо хэлэнэ:

– Ши намайе алаад хаяхаш, үхэхэн шэнги болоод, өөрөө хажуудам хэбтээрэй. Тиэхэдэш хэрээнүүд һууха, али нэгыень баряад, хэлэхэш: «Мүнхын уһа абаад ерэгты, тиэхэдэтнай табихаб», – гээрэйш. Асархадань, тэрэ мүнхын уһанһаа нам дээрээ, эзэн дээрээ хаяарайш, тиэхэдэш бидэ амидырхабди, – гэжэ ойлгуулба.

Тиигээд Хаар гэжэ нохойгоо алажа хаяжархёод, Баар өөрөө хажуудань хэбтэнэ. Хоёр хэрээ ерээд һуугаадхиба. Хажуудань хоргодоод хэбтэһэн Баар баруун нюдэн дээрэнь һууһан хэрээ баряад орхибо. Нүгөөдэ хэрээ бодоод ниидэхэлээрээ хэлэбэ:

– Эй, табиш, хүбүүем бү алыш!

– Мүнхын хара уһа абаад асарагты, үгы һаа табихагүйб, – гэнэ. Нөөхи хэрээн ниидэжэ ошоод, мүнхын хара уһа абаад ерэбэ.

Асарһан мүнхын хара уһанһаа нохой дээрээ, хаан дээрээ адхаба. Тиэхэдэнь нохойншые, эзэн хүбүүншые бодобод.

– Үү, ямар удаан унташаба гэшэбиб, – гэжэ хүбүүн гайхана.

Һайн боложо эдэгээд, һамганайнгаа хүл дээрэнь баһа мүнхын хара уһа асараад, адхаад, эдэгээгээд, өөрынгөө гэртэ бусажа ерэнэ.

Нөөхи дүү басагаяа дүрбэн харгын һалаа уулзуурта абаашаад, модо газарта шаагаад, тэрээн тээшээ дүрбэн мүшээриин хадажархиба. Тиигээд доронь хутага хайша хоёрые орхибо. Номо һаадагтай хүүн хадаа энэ эмэхээ хутагаар отолжо хаяарайгты, һаншагтай эхэнэр хадаа хайшаар мяханһаан отолжо хаяарайгты, гээд амидыгаар тэндээ тэрэ басагаяа орхёод ябашаба.

Гэртээ ерээд, булта элүүр энхэ болоод жаргажа һууба даа.

Бэрхэ һамган һөөр малаан үхэртэй

Бэрхэ һамган һөөр малаан үхэрөө долоон жэлдэ шахана. Тиигээд тэрээнээ алаад, тэрэ ехэ мяхаяа дууһажа ядаба, гансаараа хаанаа эдихэ юм. Дууһажа ядаад, мэшээгтэ хээд үргэлөөд ябана. Ябажа ябатараа шаазгайтай золгожо, тэрээнһээ һурана:

— Хэды шэнээн мяха эдихэбши? — гэнэ тэрэ һамган.

— Һарьһан шагай һабидаһа эдихэлби даа, — гэбэ шаазгай.

— Эдихэтэй уухатай, — гээд саашаа ябаба.

Хэрээ золгобо.

— Хэды шэнээн мяха эдихэбши? — гэнэ тэрэ һамган.

Нюдэнэй улхархай эдихэлби даа, — гэбэл хэрээ.

— Эдихэтэй уухатай, — гээд, саашаа ябаба. Ябана, ябана, теэд ябажа ябахадань, мангадхай золгоно.

— Хэды шэнээн мяха эдихэбши? — гэжэ һамган һурана.

— Хэдыешье эдеэд, шамтайшье дууһан эдихэб, — гэнэ мангадхай.

Үхэрэй мяха хаяад үгэнэ. Мангадхай дууһан эдинэ.

Мангадхай тэрэ һамгые мэшээг соо хээд, гэртээ абаашана. Гэртээ абаашахадань, долоон хүбүүдын унтажа байна. Нөөхи хүгшэниие мэшээг соонь орхёод, мангадхай агнахаяа ойдо гарана. Тэрэ хүгшэн мэгдэхэдээ, мэшээг соогоо дороо табина. Тиихыень хүбүүдын хараад гүйлдэнэ:

— Эй, энэ хүүмнай тоһо гаргабал, — гэжэ ябажа байгаад гүйлдэнэд, бүтүү пол дээрэнһээ долёоно. Ойлгоногүй.

Тиигээд гүйлдэжэ ябахадань, мэшээгыемни тайлыт, — гэжэ нөөхи хүгшэмнай хэлэнэ. Хүбүүд мэшээгын тайлаад, тэрээн сооһоонь гаргана.

Гараһан хойноо тэрэ хүбүүдыень бултыень унтуулаад, һүүлдэн бултыень алажархина. Үхэнэн хүбүүдыень ами аминдань долоон шэрдэг дээрэ хэжэ унтаһан шэнгээр табяад, нэгэ нэгэ зүү хадхаад орхино. Өөрөө тэрэ хүгшэн хана доро ороод хэбтэнэ.

Мангадхай гэртээ орожо ерээд хэлэнэ:

— Эй, хүбүүдни, нөөхи бэрхэ хүгшэнөө алаад, мяхаа табяад байнуу? — гэнэ. Ерэнэн бэеэрээ һуугаад эдибэ. Зүү хадхаатай мяханда хахаад лэ байна.

— Энэ юун болоноб даа? Онгодоо хаяагүймни тэрээнһээ боложо байнуу, — гээд онгодоо табина. Дахин эдеэд, дахин хахана.

— Энэ юунһээ болобоб? Галдаа хаябагүй гү? — гээд, галдаа хаяба. Дахин эдижэ эхилбэ, дахин хахана. Ыуга харайжа бодоод:

Хүбүүдээ һэрюулээгүй һаамни болобүү, — гээд хүбүүдээ һэрюулхэдэн, хүбүүдэйн толгойнууд мухарилдана. Ыуга харайжа газар гараһан бэеэрээ:

– Һәрхэ һамган, хаанабши? – гэнэ.

– Гэртэб, гэртэб, – гээд, хүгшэн хана доро хэбтэһэн аад лэ дуугарна.

Гэртэ ороһон бэээрээ:

– Һәрхэ һамган, хаанабши?

– Газааб, газааб.

Газаа харайжа гараад:

– Һәрхэ һамган, хаанабши?

– Гэртэб, гэртэб, – гэнэ.

Газаа харайгаад гарахалаарнь – долоон хүбүүдынъ шуһыень долоон хотодо шудхаад, бултыень үргэлһэн далай дээрэ харайжа ябана.

Мангадхай хойноһоонь үлдэбэ. Үлдэхэдөө хүсэжэ ерэхээр дүтэлжэ ябана. Хүсэхөө ханахадань, нэгэ хототой шуһыень мұльһэн дээрэ хаяна. Хэбтэһэн бэээрээ мангадхай долёоно, долёоходонь, хэлэнь мұльһэндэ няалдашана.

– Хэлэ мұльһэн хоёрой хоорондуур сабшыш! – гэхэдэнь, һәрхэ һамган гүйжэ ерэһэн бэээрээ нэгэ толгойень таһа сабшаад, саашаа харайба. Мангадхай хойноһоонь үлдэбэ. Хүсэгдэхэ болоходоо, нүгөөдэ хототой шуһаяа баһа мұльһэн дээрэ хаяба.

– Хүбүүдэйм шуһан, – гэжэ байжа долёобо. Мангадхайн хэлэнь баһа мұльһэндэ няалдашаба.

– Һәрхэ һамган, хэлэн мұльһэн хоёрой хоорондуур сабшыш! – гэнэ.

Һәрхэ һамган ерэһэн бэээрээ һүхөөр нүгөөдэ толгойень таһа сабшаба. Тиигээд лэ үлдэхэ бүринь хототой шуһаяа хүсэгдэхэл болоходоол, долоон толгойень хаяна. Мангадхайн толгойнуудые бултыень сабшажа хаяба. Тиигэжэ Мангадхайе дараад, һәрхэ хүгшэмнай гэртээ ерэбэ.

Ерэһээр, одоошые ханаань амарба. Тэрэ ехэ мяхань дууһажа, дайсанаа, дайгаа даража, амаржа һуушабал даа.

Ёнгоодой үбгэн

Ёнгоодой үбгэн Ёнгон ногоон хататай, ёндогор сагаан моритой юм.

Хээгүүр ябаад, адуу малаа хараад, ан бэдэрээд, агнаад ерэдаг байба ха. Ерэхэдэнь, Ёнгон ногоон хатан Хартагай хаанай Харжа Малаан хүбүүтэй найн болоод, үбдэшэнхэй хэбтэнэ.

Хашарагаа алаад, дотор соонь шуһа шудхаад, үбэр соогоо хээд, шуһаар нёлбожо, най-най гээд ёолон хэбтэнэ. Ёнгоодой үбгэниинь ерээд хэлэнэ:

– Ёамгамни, юу эдээ һаа эдэгэхэбши даа? – гэжэ һурана.

– Зүүнэй зүгэй холо дайдада хүүнэй шэнээн нохой бии, тэрээндэ гунир шара нохойн шүдэнһөө түгдэлжэ, асаржа үгөө һааш, долёобол эдэгэхэ аабзаб, – гэжэ һананалби.

– Яаха юм даа, яажа тэндэ гараха юм тээ, – гэнэ.

Ёүхэээ абажа хурсадхаад, ёндогор сагаан мориёо унаад ябаба.

Зүүн зүгэй худаадын гунир шара нохойн шүдэ түгдэлжэ асархамни, һамгаяа аргалхамни гээд ябаба.

Ябажа ябахадань, урдаһаань ород андань хартоошхо юумээ ашаһан ерэжэ ябаба. Ёнгоодой үбгэн һурана:

– Хаана ошохошниб?

– Хартоошхоёо шамдаа абаашажа үхэээ, амитанда үхэээ, худалдахаяа ябанам, – гэжэ ород андань хэлэнэ.

Минии һамгамни ехэ үбшэн шуһаар нёлбодог болоод байна. Зүүнэй зүгэй холо дайдада гунир шара нохойн шүдэ түгдэлжэ асаржа үгөөгүйдэшни эдэгэхэ аалам гэжэ һананаб, тэрээндэ ошожо ябанам, – гэнэ.

– Эй, Ёнгоодой, Ёнгоодой, тиимэ юумэ байхагүй ха юм.

Гунир шара нохойдо ой модо үндэһөөрөө ама руун хиидэжэ ородог юумэ, тэргэтэй мангадхай тэргэтэээ ама руун хиидэжэ ородог ха юм. Тэндэ хүрөөд, хажууданшье ошожо шадахагүйлши, моритоёо ама руун хиидэжэ ороһоор орошохолши, – гэбэ ха.

– Энэ юун гээшэб, һамганшни хажуудаа һайхантай гү даа. Ши минии тэргэдэ һуугаад яба, бишни мориини унаад ошоһууб, – гэжэ ород анданиинь хэлэнэ.

Тэрэ ород анданиинь морёорнь ото һуга гүйлгэжэ ерээд, газань морёо нюужа уяад, ошоод үүдээрнь харана. Харахадань һамганиинь үһөө һамнажа һууна, хажуудань Хартагай хаанай Харжа Малаан хүбүүн хаана янань таалажа һууна ха.

Нөөхи ород андань һөөргөө ерээд, Ёнгоодой үбгэндэ хэлэнэ:

– Ёамганшни үбшэн бэшэ, эдэгээ, хажуудань нэгэ омогтоһ хүбүүн үһөө һамнажа һуухадань, таалажа һуунал.

Хайшан гэхэмнай гээшэб гэжэ хожуулаа бодожо үзэнэд.

– Ороод уулзаха юм бэзэш даа, – гэлсэнэ. – Залуу хүүн шамай эльгээхэ байгаа бээ даа. Хайшан гээд шүүбэринь олдохоб даа. Гэртээ ороодтибо даа. Бодоод уулзахадаа хэлэбэ:

– Хара ханаатанда хара будаа хая, сагаан ханаатанда сагаан будаа хая, – гэнэ.

– Намганиинь Ёнгоодой үбгэнэйнгөө доро нэгэ хүнэгтэй уна асараад адхажархиба. Хальтираад тэг гээд үбгэниинь унашаба.

Мангад газраа үүдэнэй хажууда зэһээд байһан аад, үүдэ татаад, ороод ерэбэ, Хартагай хаанай Харжа Малаан хүбүүе һэлмээрээ сохёод унагаажархиба.

Тиигээд одоош даа гээд гурбууландаа һуунад. Намганиинь ууртай юумэн һууна, үгэгүй дуугай һууһан аад, залуу хүбүүгээ үмөөрхэ ханаатай, ханаан юумэн байна.

– Энэшни үбгэниинь бэшэ ха юм, юундэ Хартагай хаанай хүбүүе алааб, – гээд, – маанадые алаха юм, шүүбэрилдээд үзэе лэ, – гэнэ.

Ород андань хэлэжэ байна:

– Битнай шүүбэрилдээд үзөөб. Бүхы хубсаһа хунарынь угаагаад, шархыень сэбэрлээд, энэ хүбүүень хаанай хотон соо абаашаад, хоолойень уяад, бүхэшэг аргамжаар үлгэжэрхие, – гэнэ.

Тэрээнэ абаад ошобо. Тэрэ ороднай гэртэнь ороод хэлэнэ:

– Танай ашааетнай хаража, хатуу архиетнай уухада ямар ааб?

– Яашха һэм, яашха һэм, – гэнэ хаан, хүнүүдтэ захиралта үгэнэ.

Үдэшэлэн болоод орхибо. Тэрэ ороднай модоной зартагай ехээр хахална. Гал аһаагаад, зартагайдаа хоёр гартаа бариһан орожо ябана. Хотон соо оромсоороо ара гэдэргээ харанхалаад унажа ябахадаа:

– Хаанай хаан адууһа мориёо уядаг гэжэ ханаһамни хүбүүгээ уяад байха байнал, – гээд унашаба.

Хаанай басагад хойноһоонь ябаһан аад, харайлдаад ерэбэ:

– Эй, энэ ахаймнай эндэ наадажа байһан аад, боожо үхөө ха юм даа, – гээд, тэрэ дүүгээ гэртээ оруулба. Хуу баран мэдээ алдана, бархиралдана.

Тиигэһээр хаан удаган бөө (одиго) асаруулаад бөөлүүлнэ.

Тэрэ удаганиинь удагална (бөөлэнэ), удагалжа байгаад, тэрэнь хэлэнэ:

– Энэ адуу малыетнай хаража ябаһан мангадтнай алаһан юм байна, – гэжэ хэлэбэ.

Мангадынь шагнажа байһан аад, дуулажархёод, газраа гараад, обиндо (хото хорёондо) гал аһаажархина. Үшөө азаргайнь һүүлдэ үйһэн торхо носоогоод табижархина. Азарга гүйгөөд, адуу малаа бултыень үргөөнэ, шаг шууяан болоходо, хүүн зон барандаа газраа

тээшээ гүйжэ гаранал ха юм даа. Гарахадань, обин (хотон хорёо) шатажа байна, азарга адуу малаа бараниие үлдэжэ байна. Нөөхи ороднай гэртэ гүйжэ ороһон бэеэрээ:

– Адуунда шоно ороо, обиндо гал носоол, ябыт, – гээд хашхарна.

Одигон одиголжол (бөөлэжэл) байна. Баран харайлдажа гараба. Мангад гүйлдэжэ гарамсаараа, һөөргөө гэртэ оромсоороо нөөхи удагыень (бөөень) хүрэнгэ уруунь толгойень доошон харуулаад хээдтинэ. Урдань торхо соо байдаг байгаа гү даа. Нүгөөдүүлнень адуугаа үлдэжэ, харайлдажа, обингоо унтаргаажа, нөөхи бөөгөө ханаха юм бэшэ. Тэрэмнай хаана юм гэжэ хэлсэхэ юумэн үгы, мартажархина.

Тиигэжэ байхалаарнь тэрэл үедэ угаа ехээр амань хатаад, ууха юу бэлэй гэлдэн байлданад. Нөөхи мангаднай газаагуур дэмы харайжа гүйжэ ерээд, зай һүйд татахынь татажархёод, баһал һай-һай гэжэ һууна.

Тэрэ үедэ хаан хэлэнэ:

– Хүрэнгэ ошоод уухаа яанаш? – гэнэ.

Нөөхи ороднай ошоод хэлэжэ байна:

– Үү татай, хаанай хаан модон бүлүүртэй гэжэ ханахада, хүүн бүлүүртэй байгаабши, – гэнэн бэеэрээ хоёр хүлһөөн бариһан бэеэрээ өөдөн үргөөд гаргажа ерэбэ.

– Бүтүү һахалнай хүрэнгэ ууха гэнэншни иимэ юумэн болошөө ха юм даа, яаха бэлэй.

– Шаралдай хаан долоон хүбүүтэй бэлэйл, долоон хүбүүдтэн юун болохо бэлэй, тэдэн мань алахал даа, – гээд хаан шүүбэриёо (бодолгото болоно) олохоо болино.

– Байза, битнай мэдүүжэмби даа, ходол Шоодор зайда орожо байха.

Тэрэ Шаралдайхан удагые үхэртэ унуулаад, Шоодор мангаднай ябаба. Ошохо дээрээ сабхиингаа һэыдэнь хадааһа хадаад, ябахандаа үхэр хоюулаа унаад, нөөхи удаган бөөгөө урдаа унуулаад ябана. Ойро дүтэ болоходонь Шаралдай хаанай долоон хүбүүд ухаа мэдээгүй юумэд гүйлдэжэ ерэбэд.

– Ааляар, ааляар, саашаа бологты, үхэр дошхон, үхэр дошхон, саашаагты, бү харайлдагты, – гэнэ.

– Манай хүгшэн эжын унаһан үхэр дошхон байхагүй – гэжэ ябажа харайлдана.

Ойро боложо ябахалаарнь, үхэрэйнгөө улаан ала руунь хадааһаараа хадхаад абана.

– Ой, – гээд үхэр харайжархиба, тиэхэдэнь хоюулаа үхэр дээрэнэ унашаба. Удаганиинь үхэшэһэн юумэ хэбтэнэ, ороднай баһа үхэнэн хэбэртэй болоод хэбтэнэ.

– Эй, нохой, яалай хээлэй даа, манай хүгшэн эжы үтэлһэн хүүн үхээ аалам даа. Энэ Хартагай хаанай Харжа Минаа хүбүүе алаадтибалди даа, яаха хээхэ хүүн биибди? Хартагай хаан мани алахал даа, – гээд баһа залуухан хүбүүд һанаашархана, зобоно.

Тиигэжэ байтар Шоодор мангад хэлээ гаргаад орхибо.

– Үй, энэ хэлэнь һунаад байнал, – гээд, ехэ хүбүүниинь өөрынгөө хэлэ ама руунь хэнэ. Тэрэ мангад хэлыень таһа зуужархиба.

– Үй, – гэжэ гангинаһан бэеэрээ ойдо харайжа гараба. Хойноһоонь нүгөөдүүлэнь баран харайжа арляа.

Шоодор мангаднай үхөөд хэбтэһэн аад, тэдэнэй гүйлдэжэ ошоходонь, бодоһон бэеэрээ Хартагай хаанайда харайлгаад орожо ерэнэ.

– Яһаа гаран алдабав, хүбүүдынь намай алан алдабал, – гэжэ худалаар хэлэжэ байна.

– Болохол даа, харихамнил даа, намдаа хүлэһыень үгыт, – гэнэ. Хартагай хаан ехэ баяртайгаар:

– Һайн бэлэйш даа, яһала туһалааш, ямар һайн мангад бэлэйш, – гээд, тэрээндээ хүлэһыень яһалаар үгөөд табиба. Тэрэнь наашаа ерэбэ. Ерэжэ ябахадаа, Ёнгоодой үбгэндөө ороод уулзаба. Ёнгодой үбгэниинь Ёнго ногоон хатантаяа һайн һуужа байба.

– Зай, иигээд һайхан һуугыт даа, – гээд, наашаа ерэбэ. Хаанһаа хүлэһэ ехые абаһан хүүн юу һанаашархаха һэм. Гэртээ ерэжэ олоһон олзо асаржа, һайн лэ өөрынгөө хүгшэнтээ һуугаа ха.

Хартагай хаан

Хартагай хаан нэгэ хүбүүтэй, гурбан басагатай байгаа. Хаан бэеэрээ үхэхэ болоходоо хүбүүндээ хэлэнэ:

– Минии үхэхэн хойно, ши гурбан дүү басагадайгаа ахань болонош. Тиимэһэн туладаа тэдээндэ ямар хүрьгэд ерэнэб, бү арсаарайш, үгөөрэйш – хадамда ошуужан. Тэдээнээ хаагаад, гэртээ бү байжа байгаарайш, тэрэшни буруу юумэн болохо.

Тэрэ хэлэхэнһээ хойшо уданшьегүй хаан наһа бараба. Абаяа хүдөөлүүлөөд, тэрэ гурбан дүү басагадтаяа гэртээ үлэбэд. Саад тээнэ хаанай түшэмэд юухээн гэжэ байгаад ноёд байха байгаа.

Абынгаа үхэхэн хойно нөөхи хүбүүниинь хаан боложо һууба. Тэрэ үедэ нэгэ шубуун ниидээд хүрээд ерэбэ. Ниидээд хүрээд ерэхэдэнь тэнгэри дуугарба. Газарта буугаад хаантай золгобо. Тэрэ шубууниинь газарта буухадаа угаа һайхан хүбүүн болоод, хаантай зугаалжа байна:

– Хаан баабай, хадам ахамни болохо юм гүш, али үгы гү? – гэжэ һурана. – Аани гэжэ ехэ дүү басагышни һуража ерээл билдаа, – гэнэ.

– Юун тэрээн тухай зугаан байха юм, дуратай хаа абаад лэ ошоно аабзаш, – гэнэ. – Хүүр байхагүй.

Хаан баабай хүрьгэн болохо хүбүүнтээ нэгэ недели соо архидана, хони хурьга алана, хүндэлнэ. Тэрэ залуу хүбүүнийн эгээн ехэ дүү басагантайн танилдана, һөөргөө бусахадаа, нөөхи хүбүүмнай ехэ дүү басагыень абаад, өөрынгөө нютаг орондо бусаба.

Удааншье саг үнгэрөөгүй байтарнь баһа нэгэ шубуун хүрөөд ерэбэ. Тэрэ хара хэрээн шубуун орожо ерэбэ. Газарта буухадаа баһа нэгэ залуу хүбүүн болошобо. Золголдоод зугаалхадаа һуража байна:

– Хадам ахамни болохо гээшэ гүт, би хоёрдохи дүү басагыетнай һуража ерээлби, – гэнэ.

– Би юундэ арсаха һэмбиб, һанаатайл дуратайл хадаа абаад лэ ошоходошни болохол, – гэбэ.

Тэрэ дунда дүү басаганиинь залуу хүбүүнтэй зугаалаа, һайхан һайн хүбүүн байна. Хүрьгэн болохо хүбүүнтээ архидаа, тэрэнэ һайса хүндэлөөд тараха болобо. Залуу хүбүүнийн дундахи дүү басагыень абаад мордобо. Хэрээ шубууд болоод, дүү басагыень абаад лэ ябашаба.

Хэды саг үнгэрһэн хойно баһа нэгэ бүргэд шубуун ниидээд, хүрөөд ерэбэ. Тэрэ үедэнь тэнгэрийн дуу гараһан шэнги абьяан газарта гараба. Газартаа буумсаараа угаа һайхан хүбүүн боложо хубилшаба. Нөөхи ерэгшэ хүбүүмнай гэртэ орожо ерээд, хаан баабайтай мэндэшэлсэбэ. Һүүлээрнь һуража байна:

– Хаан баабай, хадам ахай болохо юм гүш, дүү басагышни эрижэ ерээлби даа. Би хүрьгэн болохо һанаатай, дүү басагантайшни танилдаад, һүүлээрнь һамга абаха дуратай ябаналби.

Хаан баабайн хэлэнэ:

– Ерээд хөөрэлдөө зугаа хэлсыт, би хайшан гэхэмниб, арсажа байна үгылби, – гэнэ.

Дураа хэлсээд, танилдаад, абаад ошохо болобо. Хаан баабайн нэгэ недели соо айлшан хүрьгэн хүбүүгээ хүндэлбэ, айлшалуулба. Нэгэ недели айлшалуулаад, хүрьгэн хүбүүгээ дүү басагатаа шийдхэбэ.

Ерәһэн лэ залуу хүбүүдые хүндэлөөд, хүрьгэн болгоод табиба, тийгэжэ гурбан недели соо гурбан дүү басагадаа хадамда үгэжэ хүндэлөөд лэ табиба.

Һүүлэй һүүлдэ гансаараа гэртээ үлэбэ. Гансаараашье һуухань хашартай болоод, һамга бэдэрхэ байна гэжэ бододог болобо.

Ондоо хаанай газарта ошожо һамга бэдэрхэ гэжэ шийдэбэ. Өөрынгөө түшэмэлнүүдээ гэртээ дуудажа асараад, даабари үгэжэ байна. Минии бусажа ерэтэр өөрынгөө хаанай зөөри, албатан зоноо хаража байхыень даалгаба.

Хаан морёо унаад, буугаа абаад, хэлмээ шагтагалаад ябаба. Яба ябаһаар өөрынгөө хаанай газар үнгэргэ, хүүнэй хаанай газарта гараад ябана. Тиигэжэ ябатарнь дайн болоһон газар дайралдана. Тэрэни хараад, энэшни юун болоһон юумэб гээд гайхаад саашаа ябаба.

Саашаа ябажа ябатарнь мандагар гэгшын сагаан байшан байна. Тэрэндэ орохолоорнь нэгэ хайхан басаган – Шаазгай хаанай хэрюу хайхан Мария басаган нуужа байба.

– Ямар удаан болообши, шамай хэды болотор хүлээхэ хүүмбиб, – гэнэ бэерээ тэбэрээд аһалдашаба. Тэрээнтээ нуужа удаан зугаалба, ехэл хүхилдэбэ. Бэе бээдээ дуратай байһанаа мэдэлсэхэдээ, үбгэн һамган хоёр болоод, жаргаад тэндээ нуунад. Тиигэжэ байхадаа үбгэнэйнгөө дайда нютаг ошоходди гэлсэнэ.

Нэгэтэ һамганиинь үбгэндөө хэлэнэ:

– Бишни дүү басаган хүргэнэйдөө айлшалаад ерэхэмни, шимни эндээ хүлээжэ байгаарайш. Юумээ эрьежэ хаража ябахадаа амбаарнуудтаа орожо хаража ябаарайш, гансал баруун захын амбаарта бү орооройш. Тэрээн соо орожо болохогүй, бүүл орооройш.

– Юун бииб теэд, – гэнэ үбгэниинь.

– Юуншые үгы, яхашниб, байг, – гэнэ.

Һамганайнгаа айлшалхаа ошоһон хойно зөөриэ эрьежэ, бүхы амбаарнуудаар ябажа зөөриэ үзэнэ, харана ха.

Баруун захын амбаарта юутэй аад, бүүл ороорой гээ юум ааб гээд, өөрөө мэдээд ороно ха юм. Ороод харахадань нэгэ зобоһон үбгэжөөл нууна. Түмэр гэнжээр хаа хаанаһаа үлгүүлжэрхиһэн, арайл голтой юумэн байна.

Тэрэ үбгэн хэлэнэ:

– Эй, залуу хүүн байнаш, намда уһа асаржа үгыш, – гэнэ. Нэгэ нуулга (хүнэг) уһа абаад орожо ерэбэ. Хүнэг уһыень бултыень уужархиһан хойноо дахин хэлэжэ байна:

– Үшөө уһа асарыш даа, – гэжэ гуйба.

Хоёрдохи хүнэг уһа асараад орожо ерэбэ. Тэрэ үбгэмнай хоёрдохи хүнэг уһыень бултыень уужархиба. Уужархёод дахин уһа асаржа үгыш даа гэжэ хэлэхэдэнь, нөөхи хүбүүмнай гурбадахи хүнэг уһа асаржа үгэбэ. Тэрэ хүнэгтэй уһыень баһа уужархиба. Уһаа уужархёод, тэрэ үбгэжөөлнай хэлэжэ байна:

– Эй, ямар хайн хүбүүн гээшэбши даа, хойшодоо тэрэ хайхан Мариягаа харахагүйш даа, өөрынгөө хоёр шэхэндэ адли харахаа болёош. – Тэрэшни минии һамган байха юм һэн, тиигээд намаяа голоод, эндэ асаржа зобоожо байна, – гэжэ хэлэмсээрээ, түмэр гэнжэнүүдээ үйһэн шэнгээр таһара татажа мултарба. Тиигэмсээрээ тэндэһээ гараад, гүйгөөд үгы болошобо.

Тэрэ хүбүүнэй гэртээ ерэхэдэнь, хамгааниинь үгы аад үгы.

— Юун зоболон гэшэб, — гэжэ ханаагаа зобоно.

Тэрэ хүбүүмнай хамгаяа бэдэрхэ баатай боложо, мориндоо мордоод ябабал даа.

Саашаа холо ябахыса ябаба. Ондоо хаанай газарта ороод ябажа байтараа хаанай ордон хайхан байшан хараба. Тэрэ байшан тээшэ дүтэлхэдэнь сэргэ дээрэ томо хара бүргэд хууна. Тэрэ шубуунай хажууда ошоходонь:

— Үү, хадам ахай, ямар удаан ябаабши, шинии ерэжэ ябахыешни мэдээд, таниие тодожо, хүлеэжэ хууна хаб, — гэнэ.

Тэрэ шубуумнай сэргэ дээрэнхэ буухадаа хүүн болоод, ахайнгаа мори харыень абажа сэргэдэ уяд, дахуулаад гэртэ оруулба.

Гэртэ ороходонь дүү басаганиинь байжа байба. Тэрэнтээ золголдоод, айлшан боложо хуушаба. Тэрэ хүрьгэнэйдөө айлшалжа нэгэ долоон хоног болоод, тэрээнхэ саашаа үшөө хара соо айлшалжа, хүндэлүүлжэ, олон хони гаргуулжа эдижэ айлшалба. Тиигээд нэгэ байжа байтараа хүрьгэнэйдөө хэлэбэ:

— Битнай хамга абаа хэм, тиигээд айлшалхаа ошоһон хойнонь орохогүй газартань ороод, нэгэ үбгэжөөлдэ уһа уулгаһамни, хамгаяа харахаа болёош гээд үгы болошоол. Тиигээд хамгаяа үгы болгоод ябанам, — гэбэ.

— Эй, — гэбэ эгээ ехэ дүү басаганиинь, — тэрэшни юумэндэ илагдахагүй ха юм, дайда дэлхэйдэ тэрээни илаха юумэн байхагүй, үтэр хариинш даа, тэрэшни ябууд алаха. Тиимэ хэн тула гэртээ үтэр хариинш. Дайда дэлхэйдэ ондоо хамган олдоно бизэ.

— Үгэй, үгэй, тэрэ хамгаяа олоошые хадаа, хараадшые үхүүжэм, — гэнэ ха.

Хүрьгэн хүбүүниинь шубуун болоһон бэеэрээ далиһаа нэгэ үүдэ абаад үгэнэ ха.

— Энэ үдэ үгэнэб, энээниие хадагалаад, халаһандаа (хармаандаа) хээд ябаарайт, хаана яагаадшые байгаа хаатнай энээгээртнай мэдэхэб, мэдээд байхадаа туһалхаб, — гэнэ ха. Тэрэ үдээ хармаандаа хээд лэ саашаа холо ябаба даа.

Саада ондоо хаанай газарта орохолоорнь баһал үндэр хайхан бараггүй ехэ аали байна. Ганса айл бэшэ олон гэр, нэгэ ехэ бүлэг гэрнүүд байна. Тэрээндэ ошоходонь нэгэ хара хэрээ (хирээ) хууна.

— Шинии ерэжэ ябахые мэдээд лэ гараад хүлээнэм, хари ямар удаан ябаабши, — гэбэ.

Сэргынгээ оройһоо газарта буухадаа хүүн болошобо. Болоходоо дундахи дүү басагыень абаһан хүрьгэн хүбүүниинь байжа байба. Хүрьгэн хүбүүн ахаяа дахуулаад гэртээ оруулба. Ороходонь дундахи

дүү басаганиинь байжа, тэрээнтээ мэндэшэлэлдээд, хүндэлүүлжэ сай юумэ уужа байна. Һүүлээрнь хони юумээ гаргажа, сайгаа мүнгэн остоолдоо сайн арза хорхооо аягалба, эрэн мүнгэн остоолдоо эдээнэй хайниие табяад ёһотойгоор хүндэлжэ эхилбэ. 7–8 хоног соо хүндэлүүлбэ. Хүбүүмнай хэлэжэ байна:

– Һамга абаа һәмби, тиигээд тэрэмни үгы болошоо, тэрээнээ бэдэрхээ гараад ябанам.

– Тэрэниешни диилэхэ юумэн дайдада байхагүй, тэрэшни ерэхээ болёо, хариш даа өөрынгөө дайда нютагта. Ондоо һамган олдоно бээ, энэ һамганшни олдохоо болёо, хариш даа, – гэбэ.

– Үгэй, би харихагүйб, ошохомни, бэдэрхэмни, – гэжэ харюусаба.

Хүрьгэн хүбүүниинь дахин хэрээ болоод, нэгэ үдэ бэһээ һуга татаад үгэнэ.

– Энээниие хармаандаа хээд ябаарайш, танай хайшаншые гээд байгаа хадатнай бидэ мэдэхэбди. Туһалха хэрэг гараа хадань туһалхые оролдохобди, туһалхабди, – гэбэл даа дунда хүрьгэниинь.

Тиигээд саашаа ябаба. Яба ябаһаар эгээн дүү басаганайнгаа хаанай газарта орожо хүрэжэ ерэбэ. Баһа ехэ һууриин газар харагдана. Дүтэлжэ ерэхэдэнь, сэргын оройдо бүргэд шубуун һууна. Бүри хажуудань ошоходонь, сэргэһээ буун гэхэдээ хүүн болошоно. Хүүн болоходоо бага хүрьгэн хүбүүниинь байжа байба.

– Эй, хадам ахамни, хаанаһаа ябана гээшэбши? Ямар удаан ябанабши даа, би шамай удаан лэ хүлээжэ һуубалби, шини ерэжэ ябаһые үнинэйл мэдэнэб. Гэртээ оруулаад, хадам ахаяа хэдэн хоног хүндэлбэ, хони юумээ гаргажа, архидуулба даа. Сагаа мүнгэн остоолдоо сайн хайе табяад, эрэн мүнгэн остоолдоо эдээ табяад яһала хүндэлбэ. Тиигэжэ нэгэн байтараа хадам ахань хэлэбэ:

– Битнай һамга абаа һәмби, тиигээд тэрэмни үгы болоод, тэрээнээ бэдэржэ ябаналби, – гэнэ.

– Эй, тэрэниешни илаха юумэн байхагүй ха юм даа, хаяыш даа, орхийш, яхашниб? Һамга шамда олдохол, дайда дэлхэй уужам ха юм. – Тэрэ эзэниинь шамайе ябууд хараад, алаад орхихол. Тэрэ һамганшни тэндээ амиды юм гү, али үгы гү? – гэнэд.

Гурбадахи хүрьгэниинь баһа үдэ ходолоод ахадаа үгэбэ. Тэдэнэйнгээ үгыень дуулангүйгөөр саашаа ябаба. Ябахыса ябаба, холо хүрэтэр ошобо. Ошо ошоһоор нэгэ гэртэ туласа ошобо. Харан гэгээн нөөхи һамганиинь сонхо дээрэ һууһан уйлажа һууна. Нөөхи мангадхайнь агнууриһаа бусажа ябана. Ерэжэ ябахадань мориниинь бүдэрөөд орхино.

Тэрэ хүбүүмнай гэртэнь ороһон бэеэрээ һамгаа һуга татаад, абаад, газар гаргаад, мориндоо һуулгаад ябаба даа.

Мангадхай моринһоо һуража ябана:

– Юундэ бүдэрөөбши?

– Мария һамгыешни абаад, арляад байнал. Тэрээнэйшни хуушан үбгэниинь ерээд абаашаа.

– Эй, – гэнэн бэээрээ үлдэбэ хойноһоонь. Үлдэхэдөө уданшьегүй хүсөөд ерэбэ. Хүсэжэ ерэхэдэнь хаанай хүбүүн туһалдаха һанаатай һэлмээ баряад угтахадань, мангадхай һэлмэтэйнь мухариса сохёод, һамгаяа абаад, һөөргөө гэртээ бусаба.

– Зай, хүбүүн, намда унда уһа асаржа үгэнэнэйш түлөө шамайе алаагүйб, алахал юум аад, энэ һамгамни шинии бэшэ минии болоо, хойшодоо иишээ бү ерээрэйш, – гээд, мангадхай һамгатаяа ябашаба.

Нөөхи хүбүүмнай баһа һөөргөө ошобо. Ошоод дахин золголдобо. Тэрэ үедэнь мангадхай агнуурида гараһан байна. Һамганиинь хэлэнэ:

– Энэ мангадхайе диилэхэгүйбди, аймшагтай диилдэшгүй амитан.

– Аймшагтай юумэ хадань шиниингээ хажууда ошоод байхамни, үхөө хадаа хоюулаа үхэе, – гэбэ хүбүүн.

– Үгы, шимни хариш даа, ондоо һамга олохолши, – гэнэ. Тиихэдэньшье болобогүй, дахин һамгаяа абаад ябаба.

Абаад ябажа ябахадань, нөөхи мангадхайн агнууриһаа бусажа ябахадань, морин баһа бүдэрээд абаба. Бүдэрээдтихэдэнь: Юундэ бүдэрээбши? – гэнэ.

– Нөөхимнай ерээ, һамгаяа баһа абаад ошоол.

– Нохой, – гэнэн бэээрээ, – зайһан зоной барнааг хари гэхэдэ болохогүй, эндэ алаха юум аад, алангүй орхиһомни дахин аашалжа ябана ха юм.

Хойноһоонь мангадхай гүйлгөөд, удангүй нөөхи хүбүүе хүсөөд хүрэжэ ерэбэ. Тэрэ хүбүүе бариһан бэээрээ найман хэнэг болгожо сабшаад хаяжархиба, тиигээд һамгаяа абаад, гэртээ мангадхай хариба. Һамгаяа гэртээ асараад һууна. Нөөхи хүбүүмнай хэршүүлэнхэй хүдөөдэ хэбтэнэ.

Гурбан хүрьгэн хүбүүдэй үдэнүүд хармаандань байна. Гурбан хүрьгэд мэдээд орхибо, тэдээнэйш далинууд улайгаад эхилээ.

– Эй, энэ хадам ахаймнай алуулаал даа, ябая, ошоё, туһалха болообдил даа гэлсээд, – шубууд болоод ниидэжэ ерэбэд.

Тэрэ гурбан хүрьгэдынь ерэмсээрээ, мяхыень бултыень суглуулаад, эблүүлжэ табяад, мүнхын хара уһа асараад, дээрэн адхаад, амиды болгоод орхибо. Хадам ахань амиды болоод бодоодхибо.

– Хариха юм гүш, али яаха юмши? – гэжэ һуража байна.

– Үгы даа, баһа ошохомнил, һамгаяа бусажа абаха ёһотойб, – гэбэл даа тэрэ хүбүүмнай.

Тээд нөөхи хүбүүмнай ошобол даа. Ошоходонь, намганиинь сонхо дээрэ нууһан бархиржа байна. Үбгэнэйнгөө ерэжэ ябахые хараад, нурана:

— Үгы, шамайе сабшаад хаяа хэмнэй, хайшан гээд амиды болоод ябажа ябанаш?

— Хүрьгэдни намаяа эдэгээгээл даа, — гэнэ.

— Ябая, — гэжэ үбгэнэйгөө хэлэхэдэ, намганиинь хэлэнэ:

— Бү ябая, хүшөөрөө диилэхэгүйбди. Ши подпоолидо ороод, пол доороһоо шагнаад хэбтээрэйш. Би тэрээнэйшни хүнэһыень нурахаб, ши хадуужа абаарайлши, — гэбэ.

Мангадхайн агнууриһаа бусажа ябатарнь мориниинь баһа бүдэрөөд абаба.

— Баһа юундэ бүдэрбэш? — гэжэ нураба.

— Үнөөхимнай ерээд, намгышни абаад ошохо гэжэ байһан аад, арляа гү даа, яагааб даа? — гэнэ.

— Тэрэниешни сабшаад хаяа бэлэйлби, хэрээ шубууд эдээд дууһаа бэшэ гү?

— Хэрээ, бүргэд шубууд ерээд, тэрэниешни эдэгээгээл, тэрэш амиды болоод ябана, — гэнэ.

Мангадхай агнууриһаа ерээд, намганһаа нурана.

— Тэрэ хуушан үбгэншни ерээ гү?

— Юундэ ерэхэ юм, тэрээниие сабшаад хаяа бэшэ аалши.

— Юундэ минии морин мэхэлнэб намай — гээд, мориндоо сухалын хүрэнэ. — Намайе мэхэлжэ байха.

Намганиинь нурана:

— Шинии хүнэһэншни хаана юм даа?

— Тэрэ бээшэн (пээшэн) соохи хирпиисэ соо байхал даа, — гэнэ. Тэрээниие ошоод абаад, торгон пулаадаар орёогоод, остоол дээрэ табяад орхибо.

— Ёэ, үбэштэй эхэнэрши даа.

— Шулуун хүнэһэн байха гэжэ яажа һанаабши?

— Шара далайн саада бээдэ ошоходо, минии нагаса ахаймни бии юм. Тэрэ нагаса ахайдамни гаража, тэндэһээ мори абаад, унаад ошоһон хүүн олохо байха. — Шара улаан нарһан далайн дундахи арал дээрэ байха. Тэрэ шара улаан нарһан соо нугаһан байха, тэрэ нугаһан соо үндэгэн байха, тэрэ үндэгэн соо зүү байха. Тэрэл зүү гээшэшни минии хүнэһэн гээшэ. Тэрээниие абажа шадаха амитан байхагүй юм. Шара далайн саада тээ гаража шадаха амитаншье юуншье байхагүй, — гэнэ мангадхай.

Тиигээд тэндээ хоноод, үглөөгүүр мангадхайн агнахаяа ябаһан хойно, подпоолиһоо гаража сайлажа, намгатаяа һайса зугаалаад,

тэрэ хүнэһыень ошожо абахын түлөө морёо унаад лэ ябабал даа. Шара далайн саана хүрэтэр ошохо гэжэ зорижо гараба гээшэл даа.

Ябажа ябатараа хара гүрөөһэнтэй золголдошобо. Энээниие алахамни гээд, номоёо татаад лэ орхибо.

– Намайе бү алыш, бү алыш, хожом шамда хэрэгтэйшые боложо болохолби, – гэнэ.

Тиэхэдэнь хайрлаад, болёод орхибо. Тиигээд лэ саашаа ябаба. Ябажа ябатарнь нашан ниидээд ябана. Номо годлиёо гаргаһан бэеэрээ энэ хүхэ нашан унагаагаад, алаад орхихом гээд, татажа байна. Нашан харамсаараа:

– Бү алыш, бү алыш, хожом шамда туһа хүргүүжэмби, – гэнэ. Юугээ хэлэнэб даа гээд, хайрлаад алангүй орхибо.

Тиигээд лэ сааша ябажа ябана. Яба ябаһаар нэгэ ехэ уһанай захада хүрэхэ ерэбэ. Ерээд, тэрэ уһанайгаа эрьеэр ябажа ябатарнь, нэгэ сурхай захада дүтэхэн байжа байхыень хараад, номо годлиёо гаргаад харбажа алаха гэжэ байтарнь, сурхай харамсаараа хэлэжэ байна:

– Намайе бү харбыш даа, бү алыш даа, хожом би шамда туһа хэрэгтэй болоод байгаа һаа туһалхалби, – гэнэ.

Харбажа тэрэ сурхайгаа алангүйгөөр орхибо, сурхайшые саашаа гүнзэги уһа руу орошобо.

Саашаа тэрэ хүбүүмнай яба ябаһаар шара далайн саана гаратараа ошобо. Саада бээдэнь гараад ябажа ябатарнь үтэлһэн хүгшэнэй муухан гэр байна. Тэрэ хүгшэнэйдэ ороходонь:

– Үү, иимэ эртэ хаанаһаа, юундэ ерэбэш? – гэбэ.

– Хүрэншэ абаха һанаатай ябаналби, – гэнэ тэрэ хүбүүмнай.

– Заа, энэ минии моридые туугаад асарха гүш? – гэнэ хүгшэмнай.

– Асарха юм даа.

– Зай, гаараад асара, – гээд, моридоо табяад орхибо.

Тэрэ моридынь бултандаа үдхэн хара шэрэнги руу харайлдаад ороодхибо. Харайлдажа орохолоороо тэдэ хии шүдхэр (альба) моридынь харагдахаа болишобо.

Олон хэдэгэнэ зүгынүүд бии болоод, тэдэ моридыень үдхэн шэрэнги сооһоо үлдэжэ гаргабад. Гаргаад абажа ерэхэдэнь, тэрэ нашаншни табяад орхибо. Тэрэ хүгшэн хайшан гээд гаргаад асарбаб гэжэ һанахадаа ехэл гайхана.

– Теэд намдаа хүдэлһэнэймнай түлөө мори үгыш даа, – гэнэ хүбүүн.

Нэгэ морин тэндэ хэбтэнэ. Һая гараһан муухан юумэн хэбтэнэ.

– Энээни абыш даа, һая гараһан унаган байха, – гэбэ.

Тэрэнь аймшагтай һайхан морин болошоо, унаад лэ наашаа ябана. Ябажа ябатараа мориниинь хүбүүндэ ойлгуулан хэлэнэ:

— Энэ хүгшэншни маанадые хойноһоомнай үлдэхэ, маанадаа алахаяа ханаха. Хүсэгдэнгүйгөөр уһа отолоод, уһанай саада бээдэ түргөөр гарая, — гээд орхино.

Тэрэ хүгшэн энэшни юун хүбүүн даа гэжэ тухайлаад, хойноһоонь намнаха гэжэ бодобо.

Тэрэ моритой хүбүүмнай морёороо уһа тамаруулаад уһанай дундахи арал дээрэ гараад байжа байна. Гарамсаараа ута хүүргэ татаад байжа байна. Нөөхи хүгшэмнай хойноһоонь намнажа хүрөөд ерэбэ, уһа руу орохоёо айгаад, хүүргэ дээгүүр ябажа ябана. Хүгшэнэй уһанай дундань хүрөөд байтарнь хүүргээ таһа отолжорхибо. Хүгшэмнай унажа, уһан сооһоо бэшэ харагданагүй.

Нөөхи моритой хүбүүмнай наашаа яба ябаһаар, шара далайн тэгэн дундахи арал дээрэ гаража ерэбэ. Тэндэ ерээд харахадань, томо гэгшын нарһан зогсожо байна. Энэ томо нарһа хайшан гээд унагаахамни гээшэб гэжэ ханаата болон зобоно. Ядажа байтарнь түрүүн золголдогшо хара баабгай ерээд, томо нарһан модыень унагаагаад үгэбэ. Нарһан модоной унамсаар, тэрээн сооһоо нугаһан гараад, ниидээд ябашаба.

Нөөхи туһа хүргэхэб гэгэн наһан шубуун ниидэжэ ерээд, нугаһыень унагаагаад үгэбэ. Хараһаар байтарнь нугаһанай зосооһоо үндэгэн гараад, далай руу мухаряд уһанда орошобо.

— Одоо яаха юм гэшэб, хайран хэрэгтэй юумые алдажархибаб, — гэжэ ехэл гэмэржэ байна.

Харан гэгээн нөөхи алаха гэгшэ сурхай загаһаниинь үндэгыень зуугаад, уһан сооһоо гаража ерэбэ. Тэрээниие харахадаа ехэ баярлаад, үндэгыень абаба. Абаһан хойноо тэрэ үндэгээ тэһэлээд, халиһыень мориндоо үгөөд, зосооһоонь гараһан зүүень хухалаад наашаа ябаба. Яба ябаһаар өөрынгөө һамган Марияда ерэнэ. Мариятаяа уулзаад, ябаһан ябадалаа хөөрэнэ, зүүень абажа хухалааб гэжэ бултыень хөөрэнэ. Һүүлдэнь:

— Мария ябая, — гэгэл даа.

Һамгандаа өөрынгөө мори унуулаад, өөрөө ологшо мориёо унаад наашаа ябаба.

Мангадхай хээрэ агнахаяа гараһан юм аад, юундэб даа толгоймни үбдөөд байна гээд, толгойгоо уяад ябана. Тиижэ ябажа байтарнь мориниинь баһа бүдэрээд абана, тиигээд хэлэнэ:

— Нөөхи хүбүүмнай һамгыеш абаад ябаал.

— Юу абаашаха юм, үни тэрээнишни таһа сабшаад хаяа һэмнэйб, саазагай хэрээ үни эдигэн байха, — гэнэ мангадхай.

— Саазагай, хэрээ, бүргэд шубууд бултадаа ерээд, тэрээнишни эдэгээгээд табяал, — гэгэ.

Мангадхай суhalдаад тэдээниие үлдэбэ. Үлдөөд хүсэжэ ерэбэл даа. Ерэнэн бэеэрээ моринһоо буугаад мангадхай унашабал даа, урда хадые үдхэлөөд, хойто хадые дэрлээд хэбтэшэбэ. Хэбтэнэн бэеэрээ үхэшэбэ. Үхэнэн мангадхайгаа галдаад, үнэһыень һалхинда хиидхээд орхибо. Һүүлээрнь үбгэн һамган хоёр наашаа ябабад.

Тиигээд лэ наашаа ерэхэдээ эгээ бага хүрьгэнэйдэ хүрэжэ айлшалба. Дайсанаа даража, дайгаа дүүргэбэбди гэжэ баярлажа, айлшан боложо амараад, наашаа гараба. Наашаа ерэжэ ябахандаа дунда хүрьгэндөө орожо баһа айлшалба, амарба. Үшөө наашаа ерэхэдээ, ехэ хүрьгэнэйдөө орожо хүндэлүүлбэ, айлшалба.

Тэндэнээ гараад лэ наашаа ябаба. Яба ябаһаар өөрынгөө дайда нютагта тэрэ басагамнай хүрэжэ ерэбэ. Тэндээ хүрэжэ сэнгэжэ байгаад, бүхы зөөриее абаад, үбгэнэйнгөө нютаг орондо ошохо гэжэ зорижо наашаа гарабад. Яба ябаһаар өөрынгөө дайда нютагта хүбүүмнай хүрэжэ ерэбэ. Хүрэжэ ерэхэдэнэ байһан зангаараа бүхы зөөринь аалинь байна. Түшэмэлнүүдынэ угтажа:

— Булта һайн байгаабди, һайн ябажа һамгатай болоод бусаба ха юм та, — гэлдэнэд.

Һамга асарһанай баяр түрэ хурим хэжэ, амитан зоноо суглуулжа, хүндэлжэ тараагаад, баян жаргажа нютаг орондоо һуушаба.

Хаан

Баян хаанайхи газаагаа саад ургуулаад байдаг байгаа. Намар болоходо жэмэс ехэ ургадаг. Үглөөгүүр эртэ бодоходонь саадта үглөө бүри хулгай ороһон байна. Хулгайшан ороод жэмэсһээн эдидэг, абаад ошоһон байдаг болоо.

Тэрэ хаамнай һайхан басагатай һэн ха. Һайхан басаганайнь харуулшан (нянька) эхэнэр хоёр басагадые харуулаад байдаг байгаа. Далай соо ябадаг парохоод ерэ ерэнээр дүтэлжэ ерэбэ. Тэрэнэй дүтэлхэдэ басагадууд парохоодто ошоё лаа гэлдээд, юумэ хараха барихамнай гэлдэжэ ошохо болобо. Гурбуулаа ошобо. Тэндэ ошоходонь хүүн зондо эд бараа худалдана. Гурбан басагадай ерэжэ ябахые хараад, парохоод дээрэ байһан торгуубай (продавец):

— Наашаа ерэ ерэ, — гэжэ байгаад, тэрэ басагые дуудажэ байна.

Тэрэ дуудадаг торгуубаймнай ёһоороо торгуубай бэшэ, уһанай хаан байһан байгаа. Хаанай басаганай ошоходо пароходтоо оруулжа ябахандаа, тэрэ басагые таһалга соо оруулаад хаагаадтиба. Тэрэ үедэ парохоодшые хүдэлжэ саашаа ябаба.

Эрье дээрэ үлэгшэ хоёр басагад яхашые аргагүй һүхирэлдэнээр, иишэ тиишэ гүйлдэнээр үлэшэбэ. Парохоод саашаа яба ябаһаар нүдэндэ харагдахаа болиторoo ябашаба.

Парохоодой холо ошоһон хойно уһанай хаан өөрынгөө таһалгада оруулаад, залуу басагые бэри хэхэ һанаатай өөрынгөө таһалгаһаа гаргангүй хаагаад ябана.

Тэрэ басаганай абань һанаан болоод, хайшан гээд басагаяа абажа асарха гээшэб гэжэ ябуулга хэнэ. Хэн зүрхэтэй хүүн басагыемни оложо асаржа үгэхэб гэжэ соносхол гаргаба. Соносхол гаргахадаа, басагыемни олоод асарһан хүүндэ өөрынгөө хахад зөөриез үгэхэб, баһа басагаяа үгэлсэхэб гэжэ хэлэгдэһэн байгаа.

Саадтань юумэн ороод лэ хулуудаг янзаараа, хүүндэ харагдахагүй аад лэ. Ядажа ерэхэдээ нэгэ солдаадаар саадаа харуулба. Тэрэ солдаад харуулшан болонхой модон доро хэбтээд харана.

Тиигэжэ байхадань хоёр шубуун ерээд, жэмэсһээн эдижэ эхилбэ. Эдижэ байхадаа, тэрэ хоёр шубуухай хүүнэй хэлээр хөөрэлдэжэ эхилбэ.

— Энэ хаан басагаяа оложо асаржа шадахаяа болёол даа. Уһанай хааниие илахашье юумэн үгы. Энэ уһата далайн саада бээдэ мандагар һайн һэлмэтэй. Хун хаан үхөө гэлсэнэ. Тэрэ хаанай хоёр хүбүүд тэрэ абынгаа һэлмэ буляалдажа, мүнөө болотор гурбан жэлэй турша соо отол хэрэлдэжэ байна. Тэрэ хаанай һэлмэ абажа шадаһан хүүн далайн хааниие илажа шадаха байнал даа. Бэшэ ондоо аргаар уһанай хааниие диилэхэ юумэн байхагүй. Тэрэ хоёр шубуу эдижэ садахадаа, ниидээд ябашана. Харуулшан солдааднай шубуудай хуугайлхые дуулажа байһан бараниень хадуужа абаа.

Үглөөгүүр харуулаа дүүргэмсээрээ тэрэ солдааднай хаанда ерээд:

— Би басагыешни асаржа үгэхэб, тиигэхын түлөө нэгэ парохоод, 100 боошхо дари шорой, поорох хэрэгтэй, — гэнэ.

Хаан хүүн эриһэн юумыень бултыень бэлдээд, түхеэрээд үгэнэ, үшөө хажуудань олон харуулшан солдаадуудые үгэлсөө.

Тэрэ солдааднай даритай болоһон үшөө олон харуулшадтай парохоодоороо далай дээгүүр ябана. Яба ябаһаар далайн саада бээдэ гараад, парохоодоо байлгаад, өөрөө гансаараа буугаад ошобо.

Ошоходонь тэрэ хаанай хоёр хүбүүд һүгэлсэжэ наншалдажа байна. Солдаад ошоод, тэдэниие хараад:

— Юундэ һүгэлсэжэ байһан хоёр гээшэбта? — гэнэ.

— Энэ абынгаа һэлмэ буляалданамди, хэмнайшые хэндээ үхэ дурагүй, хэмнайшые хэнээшые диилэхэ аргагүй, тиигээд лэ һүгэлсэнэмди даа, — гэнэд.

— Энэ һэлмэ баряад ябаһан хүүн хүүндэ торхогүй, юундэшье диилдэхэгүй юумэ, — гэдэг.

— Тиимэл юумэн хадань һүгэлсэнгүй урилдаагты, хэнтнай урид эндэ хүрэжэ түрүүлээд ерэнэб, тэрэтнай минии гарһаа абаха, би һалмыетнай баряад эндэ хүлээжэ байхаб — гэнэ.

Тэрэ хоёр аха дүү урилдаха гээд, ошобо, ошобо, тэндэһээ наашаа урилдажа арай гэжэ гүйлдэжэ ерэхэдэнь, нөөхи хэлмэ баряад байха солдааднай байбагүй, хэлмэншье үгы, абаад арилшанан байгаа.

Тэрэ солдааднай хэлмэтэй болоод, парохоодтоо хуугаад тэрэ аха дүү хоёрто хүсэгдэхөө болёод, өөрынгөө зорижо гараһан далайнгаа хаанда ороно. Орожо ерэхэдэнь басаган уйлажа хууна.

Тэрэ солдаад хүбүүе хараад, таняад, басаганиинь ехэ баярлаба, тэндээ тэрэ хоёр зугаалба. Тиигэжэ хуухадань уһанай хаан газараа ороод ерэбэ.

— Ши юундэ эндэ ерээд байгаабын, шамайе гар дээрээ табяад, альгадажархихамни — нойтон шабар болошохош, — гэбэ ха хаан.

Солдаад хүбүүн бодоһон бэээрээ хэлэнэ:

— Туршаад үзэлши, — гэнэ. Өөрөө нөөхи хэлмээ хуга татажа гаргаад, гартаа баряад бэлэн болоод байна. Хаанай дүтэлөөд ерэхэлээр наншалдажа оробо, тиигээд хаанаа солдаад хүбүүн диилэжэ алана. Хүбүүн диилэжэ абахадаа, бүхы хайн юумыень абаад, басагаа абаад, наашаа хөөргөө бусажа ерээ. Бусажа ерээд, хаандаа басагыень, парохоод болон бэшэ юумэнүүдыень тушаажа үгэнэ.

Хаан угаа ехээр баярлаба. Хаанай хэлэһэн үгэ хүндэтэй, басагаа, хахад зөөриез тэрэ солдаад хүбүүндэ үгэхэ болобо ха юм.

Тэрэ хүбүүншни хаанай басаган хамгатай, зөөри ехэтэй болоод жаргажа хуубал даа. Юумэһэшье айхаа болиһон, нөөхи хайн хэлмэтэй болонхой ха юм.

Ондоо хаанай хүбүүн тэрэ солдаадай абагша басагые хамга болгохо гэжэ урид хэлсэһэн байгаа. Тэрэ басаган солдаадта үгтэбэ гэжэ дуулахадаа сэрэг абаад, хаанай хүбүүн ерэбэл даа.

Тэрэ солдаад хүбүүн гансаараа сэрэг угтажа, хэлмээ бариһан урдаһаань гараад наншалдаба, бултыень илажа гараа. Тиймэ хэлмэтэй хүүн юундэшье диилдэхэгүй байна гэжэ мэдэхэдээ, аймшагтай хүүн болоод ябана.

Тэрэ диилдэгшэ хаанай хүбүүн солдаадай хамганда бэшэг бэшээд эльгээнэ: ши мэдыш, хаанаһаа, хайшан гээд иимэ хүшэтэй, хэлмэтэй болооб? Хүүндэ бү хэлээрэйш гэжэ тэрэ бэшэг соогоо бэшэнэ. Тэрэ хаанай хүбүүнэй бэшэгые нэгэ барлаг асаржа, хаанай басаган — солдаадай хамганда үгэнэ.

Солдаадай хамган үдэшэлэн гэртээ хуухадаа хурана:

— Ши хаанаһаа иимэ ехэ хүшэтэй, иимэ хайн хэлмэтэй болоһон хүүмши? — гэнэ.

Солдаадта нюуха неэхэ юумэн гэжэ байхагүй, барани хэлээд үгэнэ:

— Энэ хэлмэтэй хүүн юундэшье торхогүй, юушье, хэнишье диилэхэ юм, хэндэшье диилдэхэгүй юм, — гэжэ хураадхиба.

Баян хамган барнаас ангаа адли гэжэ муухайраад, хамганиинь хаанай хүбүүндэ ошохо ханаатай хубилжа бүхы үбгэнэйнгөө нюужа ябаһан нюусыень мэдээд абана.

Тэрэ хамган үбгэнэйнгөө хэлмэ түмэршэ дарханда абаашаад:

— Энээндэ тон адли хэлмэ хэжэ үгэгты лаа, — гэжэ захирба. Тиимэ захиралта абаад, дархан тон адляар хэлмэ хээд үгэбэ. Тэрэ солдаадай хамганиинь үбгэнэйнгөө ёһотой хэлмыень нюугаад, шэнээр дарханай хэжэ үгэгшэ хэлмэ нууридань үлгөөд орхибо. Солдаадайнгаа ёһотой хэлмэ хаанай хүбүүндэ найдамтай хүүнээр дамжуулжа эльгээбэ.

Хаанай хүбүүн тэрэ хэлмэ абамсаараа эльгээгшэ хэлмыешни абааб гэжэ һөөргэнь мэдээ үгэбэ.

Тиигэжэ байтар дайн хүрөөд ерэбэ. Нөөхи хаанай хүбүүн сэрэг түхээрээд, мүнөө солдаадтамнай добтолжо, хуушан хоро шараа гаргажа абаха гэжэ дайгаар оробо.

Тэрэ солдаад хүбүүмнай юушые мэдээгүй, нөөхил хэлмэмни гэжэ ханаад, хэлмээе баряад гүйжэ мориндоо мордоод, дайралдаад эхилхэдээ, нэгэ хоёр хүүниие сабшааб гээд, өөрөө шархатаад унашаба. Дай хэжэ ерэгшэ хаанай хүбүүн солдаадые, хаанай сэрэг дараад, юушые үгы болотор хаанай зөөри, солдаад хүбүүнэй хамгые абаад ябашаба.

Дайнай үнгэрһэн хойно мэдээ ороходонь юуншые байхагүй, гансаараа ябана. Гайхахадаа ой соогуур ябажа ябатараа нэрһэ хараад эдибэ. Эдөөд байтарнь толгойдонь хоёр эбэр ургашаба. Одоо яаха бэлэйб гэжэ солдаад хүбүүн ой соогуураал ябана. Саашаа ябаһаар байтарнь улаагана дайралдаба. Эдихэ дураа хүрөөд ябаһан солдаад улаагана түүжэ эдибэ. Ябаһаар байтарнь хоёр эбэрынь унашаба. Эбэрнүүдынь унахадаа, шулгалһан газарынь улааганаараа үрэжэ байжа эдэгээгээд, улаагана түүбэ.

Солдаад хүбүүмнай саашаа яба ябаһаар залуу хаанай хүбүүнэй газар орондо орожо ерэбэ. Хаанай хүбүүнэй ордондо хүрэжэ ерээд, барлаг басаганай гэртэ ороод, улааганаяа үлгөөд орхино. Тэрэ солдаад хүбүүе муухай шэг шарайтай, ядуу, хахархай хубсаһатай хүүнэй ябахата хэншые танинагүй.

Гэртээ орхиһон улааганаһаан барлаг муухайхан шэг шарайтай басаган эдөөд, хубилжа сэбэрхэн болошоод, ордон соогуур ябахадань хаанай хамган — нөөхи солдаадай хамган байгша эхэнэр хараад нурана:

— Ши яагаа иимэ сэбэрхэн хайхан болошобош? — гэжэ асууна.

— Газаамнай нэгэ хүүн ерээд жэмэс худалдажа байна, тэрээнһээ тиимэ жэмэс абаад эдихэмни иимэ болоно.

Хаанай хамган ошоод абаха гэжэ байтараа, барлаг басаганда мүнгөө үгөөд, тэрэ жэмэсчээ нэгэ тагша аяга асарыш даа, — гэнэ. Барлаг басаганай хаанай басаганда жэмэс абахадань солдаадшни нэрһэ удхаад үгэнэ. Хаанай басаганай нэрһэ асаруулаад эдихэдэ хоёр эбэр ургашана. Залуу хаан хүбүүнэй хамган ехээр үбдэбэ.

Залуу хаан хүбүүн хамганайнгаа үбдэхэдэ эмшэн хүүниие бэдэрнэ, ургаһан эбэр аргалаад үгэжэ шадаха хүүн хэрэгтэй гэжэ байжа зарлана.

— Би аргалжа шадахаб, — гэжэ тэрэ хүбүүн хэлэнэ. Хаан хүбүүн эмшэн хүүнэй ерэхэдэ танинагүй, гэртээ оруулха баатай болобо.

Гэртээ оруулаад, хамганайнгаа таһалгада абаашаад, хааншни өөрынгөө таһалгада оробо. Хаанайш хамган өөрынгөө түрүүшын үбгэнөө — солдаадаа орой танинагүй. Солдаад хүбүүмнай танихаар бэшэ болотороо хубилшаһан байна.

Хүүнэй байхада аргалдаг хүүмби гээд, байһан зоние гаргаад, үүдээ шэбхэдээд, хаанай хамгые таһа баряад:

— Минии хэлмэмни хаанаб, асаржа үгэхэ гүш, али үгы гү? — гэжэ байжа айлгаба. — Тэрэ хэлмээ асаржа үгөөгүй хаашни, энэ дорошни алахамни, — гэжэ бүри бажууба.

Хамганиинь мэгдэжэ, яхашье аргагүй болоходоо, тэрэ хэлмыень асаржа үгэбэ.

Хэлмээ гартта абахадаа, солдаад хүбүүмнай газраа гараад, хаан хүбүүе таһа сабшажа унагаагаад, гэртэ гүйжэ оробо.

Гэртэ ороходонь, хаанай хамган хүгэдэжэ байна. Тэрэ хамгандаа улаагана үгэжэ эдюулхэдэнь, хоёр эбэрынь толгойһоонь унаба. Эдэгэжэ элүүр болоходоо, хаанай хамган хэлэнэ:

— Ши бидэ хоёр дахин ниилэжэ һууе, бүхы зөөриёо, эндэһээ хэрэгтэй юумээ абаад ошоё — гэжэ хэлээд орхино.

Солдаад хүбүүмнай:

— Шам шэнги иимэ муухай эхэнэртэй һуухагүйб, шамайе абатай харатайнай бултыетнай алахаб, намһаа холо бай, — гэнэ.

Хаанайш басаган, абатай харатайнаа, зөөриее шэрээд, тэндэһээ тэрьедэбэ.

Солдаад хүбүүмнай бултыень ябуулжархёод, крестьянка басага хадамда абаад, жаргажа тэндээ һуубал даа.

Баян торгуубай (наймаашан)

Баян торгуубай (наймаашан) нэгэ хүбүүтэй байгаа.

– Бэеэрээ худалдаа наймаа хэхэмни, иишээ тиишээ ябаха болоноб, – гэбэ ха баян торгуубай.

Ябахынгаа урда һамгандаа хэлэнэ:

– Эрэ тахья худалдажа абаад, толгойень ехэ хүбүүндээ эдюулээрэй, далииень бага хүбүүндээ эдюулэрэй, – гэнэ.

Базаар ошоходонь тахья таби мүнгөөр худалдажа байхадань абангүй ерээд, удаань нэгэ түхэригтэ болоод байхадань баһа абангүй ерээ. Тиигээд үшөө үнэтэй болохыень хүлээгээд дахин базаар ошоходонь, нэгэ түхэриг таби мүнгэнэй болоод байхадань нэгэ тахья худалдажа абажа ерэбэ. Баян хүүнэй һамган мүнгэ ехэтэй, мүнгөө хэхэ газараа оложо ядахадаа үнэтэй сэнтэй юумэ абажа мүнгээ хорооно.

Худалдажа абаһан тахьягаа асараад амидыгаар байлгана.

Тиигэжэ байтараа тэрэ баян торгуубайн һамган үбгэнэйнгээ үгыдэ сэгээн (цыган) хүүндэ хадамда гарана.

Сэгээниинь ерээд, гэртэ һуужа байтараа газашаа гүйжэ гарахаа һанана.

– Бай бай, юундэ газар гарахаа һанаабы? – гэнэ торгуубайн һамган.

– Энэ тахьягаа алаад үгэ, тиигээ үгы һаашни шамтай хонохо барихагүйб, – гэнэ тэрэ сэгээн.

Хүбүүдые хаража байдаг барлаг эхэнэрээ:

– Энэ тахья алаад шанаад үгэ, – гээд, тэрэ сэгээнгээ хүтэлөөд, торгуубайн эхэнэр таһалга руугаа орошобо.

Тэдэ хоёрой таһалга соо байхадань барлаг эхэнэр тэрэ тахьяень алаад, шанаад, толгойень ехэ хүбүүндээ эдюулээд, далииень бага хүбүүндээ эдюулээд, мяхыень сэгээндэ асаржа үгэбэ.

Сэгээн тэрэ мяхыень хараад:

– Эй, энэшни толгой далигүй тахья асаржа үгэбэл, би иимэ толгой далигүй тахья эдихэгүйб, – гэнэ.

Тиигэжэ хэлэмсээрээ хубсаһаа үмдөөд ябаадтибал даа.

Тэрэ торгуубайн һамган хойноһоон хашхарна:

– Бай, бай, юу шамда хэрэгтэйб, хүлээ, хүлээгыш.

– Энэ хоёр хүбүүгээ алаад үгыт даа, тиигээ һаатнай байхаб, – гэнэ сэгээн.

Тэрэ һамган:

– Хүбүүдыемни ала, – гэжэ барлагаа захирна.

Тиигэжэ хэлээд сэгээнтээ таһалга руу орошобо.

Тэрэ һамганай тиижэ хэлээд орошоходо, барлаг хүгшэн уйлажа, уйлажа, хүбүүдээ хайшан гээд алахабыб, – гээд, түйсэ соо тараг бүрижэ үгөөд, ой абаашаад, тэрэ хоёр хүбүүдээ табижархина.

– Золтой хадаа амитан зон боложо ябаарайгты даа, – гэжэ хэлээд, ой хүбшэ соо төөрюулжэрхихэдэнь, тэрэ хоёр хүбүүд ябабал даа.

Нөөхи барлаг хүгшэмнай торгуубайнгаа гэртэ ерээд, нохойн хоёр гүлгэ алаад, найнаар арилгаад, шанаад, тэрэ торгуубайн намган сэгээн хоёрто асараад табиба.

Тэрэ намган сэгээн хоёр бишыхан гүлгэд гэжэ мэдэнгүйгөөр бултыень эдижэрхибэ. Эдижэ садахадаа сэгээн гаража арилба.

Тэрэ хоёр бишыхан хүбүүд ябана, ябана, зобохо тулихые үзэнэ. Гэнтэ нэгэтэ ехэ хүбүүень олон зон ерээд, баряад абаашаба.

– Хаан болохо ёһотой юм, – гээд хаан болгожорхибо. Юундэ тиигээб гэхэдэ, толгой эдигэн хүүн хаан болохо байна, нүгөөдэ дүү хүбүүнийнь тэрэл хаанай түшэмэл болохо ёһотой байгаа.

Бага хүбүүнийнь гансаараал ябаһан аад, ахадаа ошохомни гээд түхээрнэ. Ахадаа ошохом гээд түхээржэ ябахадань харгы дээрэнь хоёр хүбүүд ёборолдожо байнад.

– Юугээ буляалдаабта, хайшан гээбта? – гэнэ.

– Манай абамнай сабхитай байһан юм, тэрэ сабхиень үмдэһэн хүүн хүүндэшье харагдахагүй, хүсэгдэхэгүй юм, тиигээд тэрэнээ буляалданабди, – гэнэд аха дүү хоёр.

– Үгээрээ хэлсэхэгүй, юундэ буляалдажа байгааабта, – асарагты наашань, би баряад байһуу, та хоёр холохон ошоод, наашаа урилдаад ерэгты, урда гараһан нэгэнтнай абуужан, – гэнэ нөөхи тэнэжэ ябаһан дүү хүбүүмнай.

Хоёр жалаа хүбүүд – аха дүү хоёр харайлдаад ошобо. Тэрэ намбаанда нөөхи тэнэжэ ябаһан хүбүүмнай тэрэ сабхиень үмдөөд арилшаба. Тэрэ хоёр хүбүүдэй урилдаад орожо ерэхэдэ, сабхишьегүй, нөөхи бариһан хүбүүншье байбагүй.

Ахадаа ошохом гээд, саашаа ябана ябана. Ябажа ябахадань, нэгэ хоёр хүбүүд баһа ёборолдожо байнад. Тэрэ хүбүүмнай хурана:

– Та хоёр юу буляалдажа, ёборолдожо байгааабта?

– Манай абамнай нэгэ малгайтай байһан юм, тэрэ малгай үмдэһэн хүүн юуншье болоод ябаха юм, шубууншье болохо, ниидээдшье ябаха, газараар хүрээдшье ябаха.

– Юу хэжэ ёборолдожо байгааабта, та хоёр урилдаад орожо ерэгты, би тэрэ малгайытнай баряад байһуу, та хоёр холохон ошоод урилдаад орожо ерэгты, гараһан нэгэнтнай абуужан, – гэнэ.

Тэрэ хоёр залуу хүбүүд харайлдаад ошобо. Харайлдажа ошоод наашаа урилдаад лэ хүрэжэ ерэхэдэнь, тэрэ хүүнийнь малгайень абаад арилшаһан байба.

Саашаа тэрэ хүбүүмнай ябана ябана. Нэгэ ой соо ороходонь жэмэс ургаад байна, тэрэнь нэрһэн байгаа. Тэрээнээ абаад, эдөөд

үзэхэдэнь, ехэл амтатай. Саашаа ябахадань, улаагана ургажа байна. Улааганыень эдеэд үзэхэдэнь, баһал амтатай. Саашаа ябахадань зэдэгэнэ ургаад байна. Зэдэгэнэ түүгээд, эдеэд үзэбэ, баһал амтатай.

Саашаа ябахадаа хаанай газаагуур гаража ошобо.

Ябажа ябахадань нэгэ басаган гаража ерээд (хүүгэдые харадаг басаган хаш):

– Залуу хүбүүн, хаанахибши? – гэнэ тэрэ басаган.

– Энэ харгыгаар эдижэ ябаналби, – гээд, улаагана абаад үгэнэ. Улаагана үхэлөөрнь эдеэд, угаа сэбэрхэн басаган болоод орожо ерэбэ. Хаанай басагад хараһан бэеэрээ:

– Үү, ямар найхан болообши, иимэ юумэн хаана байнаб?

– Газаа нэгэ залуу хүүн ерээд һууна, тэрэнэй жэмэс үхэдэ эдеэд иимэ болоолби, – гэнэ.

Хаанай гурбан басагадта нэрһэ абаад үгэнэ. Нэрһыень эдижэ абахадаа, тэрэ гурбан басагаднай гурбан гүүн болоод байжа байнад.

Гурбан гүүн болоод байхадань, тэрэ гурбан басагадаа хүллээд, наашаа аха тээшээ ябаба. Удангүй хүрэжэ ерээд, гэртэ оробо.

Гэртэ ороходонь хаан һууна. Ахатаяа уулзаад зугаалба. Һүүлээрнь гурбан гүүнүүдтээ зэдэгэнээ эдюулхэдэнь, гурбан басагадууд болошобо. Һүүлэрнь улааганаяа эдюулбэ, тэрэ гурбан басагадуудынь угаа найхан шарайтай болошохо юм.

Гурбан басагадуудайнгаа нэгээрнь һамга хэхэ аргагүй болоходоо гурбуулаарнь һамга хэбэ, тиигээд ахынгаа хажууда тэдээнтээ һууна.

Ахань хэлэжэ байна:

– Энэ минии һамган һүни гараад лэ үгы болоно, энээниие хаана ошоб гэжэ мэдэхын түлөө ши тэрэ өөрынгөө сабхи гутал үмдөөд, хойноһоонь ябаад харалши, юу хэнэб даа? – гэнэ.

– Зай, тиигүүжэм, – гэбэ дүү хүбүүниинь.

Һүни болоходо хаанай хатан эхэнэр дахин гаража үгы болоно. Дүү хүбүүниинь сабхия үмдөөд, харагдахаяа болёод, хойноһоонь гаралсаад, ябалсаад лэ байна. Гэтээд, хараад байна.

Тэрэ хаанай хатан газаа гараад, тэнгэри өөдэ харана. Хамсы сооһоо юумэ гаргаһан бэеэрээ һэбхээд орхино. Тэрэнь тэнгэри өөдэ дамжуурга (гэшхүүр) бии болоод үгэнэ. Тэрэ хаанай хатан дамжаад дээшээ гараба, хойноһоонь нөөхи хүбүүнэй дүүнь гаралсаба.

Тэнгэри дээрэ гараад харахадань, Тэнгэриин тэнэг бүхэ мантагар шалхагар улаан хүүн һууна:

– Ямар удаан болообши, шамай хэды болотор хүлээхэ юм, – гэнэ.

– Удаан гэжэ хайшан гэхэ хүүн бииб, хаан хүүнэй эдеэлхэшни удаан, унтахашни удаан, унтуулангүй хайшан гэжэ гаража ерэхэ хүүн бииб? – гэнэ хаанай эхэнэр.

Тэрэ эхэнэр Тэнгэрийнгээ тэнэг бүхэдэ хадамда гараад, суг нууха ханаатай болоод байханаа мэдүүлжэ хэлэнэ:

– Үглөө үглөөгүүр хаан шэрээдээ гал түлихэ юм хэн, шэрээдэнь ороо хадаа гал руу хэхэ хадаа хээд ерыш даа.

– Зай, – гэнэ Тэнгэрийн тэнэг бүхэ.

Тиигээд лэ тэрэ эхэнэршни һөөргөө орожо ерэнэ. Тэрэ харагдахагүй дүү хүбүүнийнь хойноһоонь дахалдаад ябана.

Хаанайнгаа гэртэ орожо ерээд, дүү хүбүүнийнь ахадаа бүхы хараһанаа дуулаһанаа, һамганайнь нюуса хэлээд үгэбэ.

Ахань хэлэнэ:

– Юун болохоб, шэрээдээ гал түлөөгүйдэ аргамгүйл, гал түлихэмнил.

– Юун болохо юм, намайшни алаха ха юм, – гэнэ.

– Галаа түлөөд нуугаарайш, дээрэһээшни бүргэд болоод орожо ерэхэ аалам, шамайе бажууһан бэээрээ шэрээ руушни хаяха. Ши хүдэлэнгүй нуугаарай, шамай бажуухаһаань урид би наһан болоод, өөрыень тэрэ бүргэд шубууе бажуугаад гал руу хаяхаб, – гэнэ.

– Минии тэрэ бүргэдые гал руу хаяхадам һабаагаараа галаа худхаад орхёоройш, – гэнэ дүү хүбүүнийнь:

– Бии галаа худхаад орхихоб, – гэнэ ахань.

Хаан хүбүүнэй галаа түлөөд нуухадань, эрид дээрэһэнь бүргэд ороод ерэбэ даа.

Дээрэһээ ерэхэ ябахадань, дүү хүбүүнийнь наһан болоһон бэээрээ тэрэ бүргэдые ара тээһээн ёборһоор гал руу унагаагаад орхибо.

Дүү хүбүүнэйнгөө бүргэдые унагаагаад орхиходо, ахань һабаагаараа галаа худхаад орхибо. Гал дээрээ унаһан бүргэд галда һайса худхуулжа гараба.

Хаанай дүү хүбүүн ерэхэ һүниндөө баһа гэтэбэ ха юм.

Хаанай хатан һамган хуушан янзаараа газар гарамсаараа хамсы соо гаргаад хаяадтихадань дамжуурга (гэшхүүр) болгоод байгаадтиба. Дамжуурга болоод байгаадтихадань хойноһоонь тэнгэри өөдэ гаралсаба. Гарахадань тэрэ Тэнгэрийн бүхэ хуу яра шара болошонхой, хуу дүрэшэнхэй нууна. Тэрэ Тэнгэрийн бүхэ хатан эхэнэрые хараад хэлэнэ:

– Арила, үгы боло, юун зай зоболон эхэнэрбши! – гэнэ.

– Юун заяа дахуулжа ерэгшэ һэмнэйш. Шинии түлөө ошоод хуу дүрэшөөд ерээб.

Бултыень тэндэһээ үлдэбэ.

Хаанай хатан эхэнэр тэндэһээ үлдүүлээд, бэшэ ошохоо болёод хаантаяа амгалан нууба ха. Хаан хүүн гурбан һамгатай хорёо хотоор дүүрэн гэр бараан, мал адууһан олон, баян нуугаа.

Гэнтэ нэгэтэ аха дүүнэр хөөрэлдэбэ:

– Гараһан дайда аба эжыдээ ошожо, хаража ерээ лэ, – гэлсэбэ. Тэрээн тухайгаа һамгадтаа хэлэбэ.

– Тиигэе, – гэлсэбэ. Моридые хүллээд, гоё тэргэдэ һуугаад, хаан хүбүүн ахань, дүү хүбүүниинь хаанай түшэмэл хоёр бараг юумэд ябаба даа.

Аба эжыдээ хүрэжэ ерэхэдэнь, абань ехэл үтэлһэн, хүгшэрһэн һуужа байна. Эхэнь баһал хүгшэрхөө һанаа, тэрэ хоёр хүбүүдые хүүн болгоһон хүгшэн тон ехээр хүгшэрөөд байна.

Тэдэ хоёр аха дүү хүбүүдынь ороод мяха яһала шанаа. Хаан хүүн эдихэ юумээр элбэг остоол бэлдээд:

– Үбгэжөөл, маанадаар һуугаад мяха эдил даа, хүүн болгожо үргэһэн хүгшэн, маанадаар мяха эдил даа.

Тэдэнь остоолдо һуугаад мяха эдилдэнэ. Өөрынгөө ёһотой эхые тэдэ хоёр хүбүүд остоолдо уринагүй. Тиихэдэнь ёһотой аба хүгшэн хоёршни эдэмнай өөһэдынь хүбүүд гэжэ тухайлаад байна. Газаа гарахадань, эхэнь үбгэн хүгшэн хоёроо зэмэлнэ:

– Юундэ намда тэрэ мяханһаань абаад үгөөгүйбта, – гэнэ тэрэ гэрэй эзэнэй һамган – хоёр хүбүүдэй эхэ.

– Хүүнэй мяханһаа хайшан гээд абаад үгэхэбибди, хайшан гэбши, – гэнэ.

Тэрэ хоёр хүбүүд газаһаа орожо ерэмсээрээ, архи юумэ абаад аягалжа эхилнэ. Аба хүгшэн хоёртоёо дүрбүүлэн архи ууна, юумэ эдинэ. Өөрынгөө түрэхэн эхэдэ юумэ хэжэ үгэнэгүй. Тэндэ һуужа байтараа онтохон хөөрэнэ:

– Урдын урда сагта нэгэ тургуубай байгаа. Бэеэрээ худалдаа хэхээ гараа. Тэрэ айлда нэгэ тахяа гараа. Толгойень эдихэн хүүн хаан болохо ёһотой, далиинь эдихэн хаан хүүнэй түшэмэл болохо ёһотой.

Тиигэжэ зугаалжа (хөөрөжэ) һуутарнь, тэдэ хоёрые лаб танижа абахадаа, хүүн болгоһон хүгшэн танижархиба. Тиигээд хэлэжэ байна:

– Эй, минии хоёр барһадни ябажа ерэбэбта даа? – гэнэ.

Ёһотой абань юушые ойлгоногүй, эхэнь ойлгожо абахадаа, углуу руугаа орошоод, тэндэһээ гаранагүй.

Тэрэ хоёр аха дүү хоёр эхээ тэрэ углуудань хаажархёод:

– Эндэһээ гарангүй, тэндээ үхэжэ бай, – гэжэ хэлээд, аба хүүн болгогшо хүгшэн хоёрые гэртээ асараад, барандаа жаргажа һуубад.

Нэгэ хаан

Нэгэ хаан байгаад, залуугаар үхэшэнэ. Үхэхэдэнь хүбүүниинь тон залуухан гүлбэрхэн байгаа. Тэрэ гүлбэрхэн хүбүүндээ эхэнь хэлэнэ:

– Бэешни залуухан гүлбэрхэн байна, хайн нүхэртэй болохын түлөө хайн нүхэр бэдэржэ олохоо яба, – гээд хүбүүгээ ябуулна.

Хүбүүниинь тэнэжэ тэнэжэ, нэгэ нүхэр хүбүү олоод ерэнэ. Тиэхэдэнь эхэнь хэлэнэ:

– Би хармаандашни зуун сүлхөөб мүнгэ хэбэб, айлайда орожо ябатараа энэ мүнгөө хүүнэй хараагүйдэ унагаагаад орхёоройш. Тиэхэдэшни энэ шинии залуу нүхэр хүбүүншни яагша ааб? Шалгаад, хараад үзэе, – гэнэ эхэнь.

Эхынгээ хэлэнэн соо тэрэ хаанай хүбүүн хүүнэйдэ орожо ябатараа, нөөхи зуун сүлхөөбөө унагаагаад орхибо.

Нүхэр болохо гэжэ ерэгшэ хүбүүн хойнонь дахалдаад ябаһан аад, тэрэ унагааһан мүнгиень абаад хармаандаа хэжэрхиһэн байгаа, тиигээд юушые дуугарангүй, мүнгөө унагаагааш гэжэ хэлэншыегүй ябаһан байгаа.

Гэртээ ерээд, хаанай хүбүүн эхэдээ хэлэжэ байна:

– Энэ хүүн мүнгөө хармаан сооһоо унагааһамни үгэнэгүйл, – гэнэ.

– Зай, хүбүүн, ши нүхэр боложо шадахагүй байнаш, тиимэ һэн тула гэртээ ошо даа, – гэнэ хаанай хүбүүнэй эхэнь.

Эхэнь дахин ондоо нүхэр бэдэрхыень хүбүүгээ эльгээбэ:

– Ши гансаараа ябажа бирахагүйш, нүхэр бэдэрэ, – гээд ябуулба.

Нүхэрөө бэдэржэ ябатарнь, нэгэ генералай хүбүүн абадаа сохюулһан юм гү, али яаһан юм даа, гэрһээ гараад, тэрьелээд ябана.

Хаанай хүбүүн уулзаад хэлэнэ:

– Намтай нүхэр боложо ябалсыш, – гэнэ.

– Ошоёл даа, яашха һэм, – гэнэ генералай хүбүүн.

Хаанай хүбүүн генералайнгаа хүбүүе гэртээ асаржа эдеэлүүлээд:

– Худалдаа наймаа хэгты, – гээд хаанай һамган эльгээнэ.

Тэрэ һамган хүбүүнэйгээ хармаанда баһа зуун сүлхөөб хэжэ үгөөд:

– Хүүнэй хараагүй байхада унагаагаарайш, тиигээд ажаглаад ябаарайш, яагша ааб? – гэнэ.

Хоёр хүбүүднай ябажа ябатараа айлда орохо гэжэ ошобо. Айлда орохынгоо үедэ нөөхи зуун сүлхөөбөө хүүнэй хараагүйдэ унагаагаад орхибо.

Хаанай хүбүүн мүнгөө унагаахыень харамсаараа:

– Ёүй, мүнгөө унагаагааш, юундэ мүнгөө унагаажа ябаабши, абыш, – гэжэ байжа хойшонь татаад дуугаржа байна.

Гэртээ бусажа ерэхэдээ хаанай хүбүүн эхэдээ хэлэнэ:

— Энэ нүхэрни унагааһан мунгыемни абаад, хубаа, байлаа, мунгөө унагаагааш, абыш! — гээд, мунгым үгөөд орхёо лэ, — гэнэ.

Эхэнь хэлэнэ:

— Зай, тиигээ һаа һаатахагүй хоёр нүхэд болоод ябагты! Худалдаа хэгты, — гээд, мунгэ ехээр үгөөд, хоёр хүбүүдээ табина. — Тиигээд ерээрэйгты! — гэнэ.

Ошоод худалдаа хэнэ, баагүй баян болотороо худалдаа хэбэ, худалдаа хэжэ шадахашье болоо.

Худалдаа хэжэ байтарнь нэгэ хүгшэн тэрэ хоёртой уулзаад хэлэнэ:

— Эндэхи нэгэ торгуубайнда (купец) Шаазгай хаанда угаа һайхан басаган бии, тэрэ басагаяа гаргажа зайлганагүй. Гансал үглөөгүүр эртэ бодоод ошобол, газгаа гарахадань тодоод харабал, хаража болохот. Зураг дээрэ харахадань угаа һайхан басаган байна.

Тэрэ хоёр хүбүүд хүгшэнһөө:

— Тэрэ басаганшни хаана юм бэ, — гээд һурана.

— Хаанай басагыгэ гансал тэндэ хаража шадахат, бэшэ тээ та хоёр хаанашье хаража шадахагүйт, — гэнэ хүгшэн.

Хоёр залуу хүбүүднай ошохо гэлдэбэд.

Тиигэһэн бэеэрээ хэлэнэ:

— Хэмнай байхань бэ? — гэлдэбэ.

Генералайш хүбүүн хэлэнэ:

— Бишни тэрьедээд ябаһан барнаагби, шимни байгыш даа, — гэнэ.

— Абажа шадаа һаа, шимни һамга хэнэ бээш даа.

Хаанай хүбүүн өөрынгөө бэын зураг зуруулһан, тэрэнээ абаад ябаһан байгаа. Тэрэ зурагаа хаанай басаганай гаража ерэхэ үүдэн дээрэ хадажа үлгэжэрхөөд, өөрөө бэеэрээ 20—30 метр газарта ошоод, саашаа хараад байна.

Басаган эртэ үглөөгүүр гаража ерэбэ даа. Үүдэ нээм сасуугаа залуу хүбүүнэй зураг хараадхиба, имэ һайхан хүбүүн аяар тиимэ холо ошоод, саашаа хараад байна:

— Хубаа, наашаа харыш, — гэнэ басаган.

Тиэхэдэнь хаанай хүбүүн эрьед наашаа харана.

— Энэ зурагшни шинии бодото бэеһээшни ороходоо юундэ муухайгаар зураһан зураг гэшэб? — гэжэ һурана.

— Хайшан гэнэб, муухайгаар зураһан байна аал? — гэнэ.

Тиигээд лэ тэрэ басагантаяа зугаалаад лэ танилдаба. Хаанай хүбүүн һайн эрэ байһан бээ, зугаална зугаална. Тэрэ хоёр бэе бэетээ дүтэ танилсажа, басаганинь хүбүүндэ хадамда гараха тээшээ өөрынгөө зүбшөөл үгэнэ.

– Хайшан гээд абаашаха болонобиб? – гэнэ тэрэ хүбүүниинь.

– Эндэ дүрбэн хэхэг торгон бии, тэрэниие хуу хэлсээд абаарайгты. Мүнгэтэй гүт?

– Мүнгэтэйбди. Юушье абаха аргатайбди, – гэнэ.

– Дүрбэн хэхэг торго бултыень абахат. Тэрэнэй нэгэн соохи торгыень абажа хаяад, орондонь тэрээн соонь ороод хэбтэхэб, – гэнэ.

– Худалдажа абаһан хойноо дүрбэн хэхэг торго ашахадаа тэргэ дээрэ ойлгожо тээгээрэйгты, тиигээд түргэн абаад лэ ябаарайгты, – гэнэ тэрэ басаган.

Тэрэ хоёр нүхэд хүбүүд тэрэ торгуубай хаанда ерээд, торгыень худалдажа абаһаар зугаалба. Хаантай хэлсэхэн бэеэрээ торгыень хуу абаба, мүнгөө түлөөд үгэбэ. Абаашаха дээрээ тэргэнүүдые асараад, торго ашаха олон зон ерэлдээд лэ хүү барани ашаад, гэр тээшээ гараба.

Тэрэ торго ашаашан нэгэ хэхэг торгыень дүрбэн хүүн үргөөд:

– Үй, энэшни ямар хүүндэ торгон гээшэб, – гэжэ хэлэжэ байжа тэргэ дээрэ ашаба.

Абамсаараа тэргэнүүдээ ябуулаад, тэндэхээ гараба.

Аяар дүрбэн хэхэг торго нэгэ доро худалдаһандаа торгуубай хааншни ехэ баяртай.

Тэрэ хоёр хүбүүдшни худалдаа хэжэ ехэ олзотой хайн ябаа, хаанайнгаа хүбүүндэ һамга асараа.

Хаанай хүбүүнэй эхэ баһал ехэ баярлаа. Хүбүүмни нүхэр хүбүүнтээ хайн худалдаа хээд, хайхан һамга абаад ерэбэ, олзо ехые олобо.

Гэртээ ерэхэн хойноо тэдэшни хайн байнабди гээд, гэртээ өөрын бэшээшэ болгожо хуу урижа асараа. Хүлхэншэд олон бии.

Хүбүүн худалдаа хэхээ ондоо хаанай нютаг орондо ябаба. Ондоо хаанда худалдаа хэжэ байна. Тэрэ үедэ эхэ бэшээшээрээ бэшэг зуруулаад хүбүүндээ эльгээнэ.

Тэрэ бэшээшэнь зурахадаа (бэшэхэдээ) худалаар зурана (бэшэнэ): бэримни намай харшалжа, сохижо байна, гэртээ хононогүй гэжэ хорон худалаар бэшээд табиһан байгаа.

Тэрэ хаанай хүбүүн бэшэгыень абажа уншаад:

– Эй, хара бузар, гэртээ ерэхээр лэ шамайе алахаб, – гээд һанана.

– Гэртээ ерэхэмни, – гээд бэшэг табина.

Ерэжэ ябахадань харгы дээгүүр фонарьнууд, зуланууд аһаагаатай, һамганиинь зэхээд, хүлээгээд байна.

Газаагаа ерээд, хойто хорёо соогоо ороод ерэхэдэнь, тодоод, хүлээгээд байна. Тэргэхээ буугаад, һамган руугаа ошоод, һэлмээ

гаргажа ерэнэн бэээрээ хүзүүень таһа сабшажа унагаажархиба. Гэртээ ороходонь эхэнэ уй хай табиба:

– Яалай эйлэйш даа, иимэ һайхан, хайран бэриимни яахаа алаабши? – гэнэ. – Иимэ һайхан бэри шамда хаанаһаа олдохо юм? Уйдан бэрхэ бэри һэн.

– Зэмэгүй бэридээ хашуулаа ха юмши? – гэнэ хүбүүниинь. Муу бэшэг бэшээд арляад байна.

Хайшан гэхэб, алажархиһан хойноо уйлаад, бархираад лэ хүдөөлүүлхэ болобо.

Хүдөөлүүлхээ абаашахадань тэрэ хуурсагыень зайжа ябаһан нэгэ нохой шэнжэлэн байна. Нэгэ доктор (аргашан) ябажа ябатараа харахадань, нэгэ хуурсаг хэбтэнэ.

Нээгээд харахадань, тэрэ хуурсаг соо угаа һайхан эхэнэр хэбтэнэ. Энээниие абаашаад, аргалһан хүүн эдэгээжэрхихэ ха юм гээд, абаашаад аргал аргалһаар эдэгээжэрхинэ.

Эдэгээгээд байхадаа тэрэ аргашаншни хэлэнэ:

– Ши минии һамган боло, – гэнэ доктор (аргашан).

– Һамганшни болохогүйб, эдэгээһэнэйш түлөө хүлһыень түлэхэб. Намдашни өөрын үбгэн бии юм, – гэбэ ха эхэнэр.

Тиэхэдэнэ тэрэ аргашан хүүшни һөөргэнэ хуурсаг соо шэхээд, хабхаглаад, уһанай захада абаашаад, уһанда хаяжархина. Тэрэ эхэнэрнай хуурсаг соо уһанда урдаад ябабал даа.

Тэрэ уһандань табан таряаша вангадууд загаһа губшажа байнад. Тэдээнэй губшуур соо хуурсагтай басаган ороходонь, табан таряаша мангадууд татажа арай гэжэ гаргаба. Хуурсаг нээгээд харан гэхэдэнэ, тэрээн соонь угаа һайхан амиды басаган хэбтэжэ байбал даа.

Гаргажа ерэнэн хойнонь тэрэ эхэнэршни хэлэжэ байнал даа:

– Хэнэйтнай һамган болохо юм бииб? – гэнэ.

– Минии һамган болохо, минии һамган болохо, – гэлдэжэ табуулаа буляалдажа байнад.

– Эй даа, юундэ буляалдаабта даа, нэгэнэйтнай һамган болохолби даа. Архи асараад, ууял даа булта, баяртайбди, – гэбэ ха.

Тэрэ эхэнэрэй үгөөр баран табуулаа шэлтэй архинуудые асараад уубал даа. Уужа уужа табан таряашаднай табан тээшээ мухарилдаад унашаба. Ёогтоод байхадань, тэрэ эхэнэршни нэгэнэйнэ хубсаһа үмдэжэ ошоод, тээрмын мельник (талха татадаг хүүн) хүбүүн болоод байна.

Тэрэ үедэ хаан тушаалһаа болибо. Хаанай гарахада, хаан болохо хүүниие бэдэрэлгэн болобо.

Хаан болохо хүүниие олохо гээд, ехэ ноёдые, түшэмэлнүүдые, сэрэгэй ноёдые (генералнуудые) суглуулба. Хаан болохо хүүнэй хормойдонь гал аһаха ёһотой гээд, тэдээниие гал дээгүүр ябуулна.

Түрүүлэн гал дээгүүр ябуулхадань хэндэшье гал аһажа үгэнэгүй. Ядахадаа, тээрмын ноёдые асараад, гал дээгүүр ябуулха гэлдэбэ.

Тээрмын ноёдые асараад, гал дээгүүр ябуулхадань, нөөхи эхэнэрэймнай хормойдо аһашаба. Нөөхи эхэнэрнай эрэ хүүн болоһондоо хаан хүүн боложо һууха болобо.

Хаан шэрээдэ һуухадань, бүхы юумэн дуранай байна. Хүүнэй дүрые буулгадаг хүүниие асараад хэлэнэ:

— Би энэ таһалга сооһоо гарахаб, тэрээндэ тон адляар дүрыем буулгаад, томо болгоод үхэш, — гэнэ.

Өөрөө таһалга соогоо ороод, басаган хубсаһаяа гаргаад, басаган бэээ бээлээд, дүрэээ булгуулаад абаба.

Дүрэ буулгадаг хүүн һайнаар гаргаад, томо болгоод, абаад орожо ерэбэ. Харахадань, бэень бэээрээ басаган янзаараа гараһан байна.

Хаанай буртагай хажууда абаашажа үлгөөд, хажуудань харуулшаниие табина.

— Энэ хаанай дүрэ хараад, амитан хайшан гэгшэ ааб, хаража байхаш, хэрбэээ зааханшье тогтоо тороо, хэлсээ баряа хадань, тэдэниие барижа абаһан бэээрээ хаагаад байхаш, — гэнэ хаан.

Гурбан солдаадууд тэрэ хаанай дүрэ һахижа хаража байха болобод. Нөөхи хаамнай бэрхэшье сэсэн эхэнэр байһанаа харуулна.

Тэндэ олон зоной үнгэржэ байхада, нэгэ хүүн хараад:

— Һүй, эндэ, — гэжэ дуугарна. Дуугарааша хүүмнай залуу хаан хүбүүнэй бэшээшэ, худалаар бэшэг бэшэжэ үгэгшэ хүүн байгаа.

Гурбан харуулшад тэрэ бэшээшые баряад, хаалтада хаажархиба.

Һүүлэй һүүлээр хаража ябажа ябахадань, нөөхи аргалаад эдэгээһэн аргашан хүүн ерээд хараад:

— Һүй! — гэнэ баһа, — һүй, юундэ!

— «Һүй! Юундэ?», — гэбши гээд, тэрэ аргашан хүүниие абаашаад хааба. Саашань хараад ябахадань, нөөхи табан таряашан — загаһа губшажа ябаһан тэрэ зураг харамсаараа табан тээшээ мухарилдажа байжа энеэлдээд, хаан эхэнэрэй зураг хараад лэ энеэлдэхэдэнь, гурбан харуулшад ерээд:

— Юундэ энеэлдээбта? — гээд, абаашаад хаажархиба.

— Зай, яахамнайб, — гэлдээд, тэндээ һуубад.

Эгээн һүүлдэ үбгэниинь һамганайнгаа зураг харамсаараа тэрээнэ хайрлаад бархирхыса бархирба.

— Хаанай зураг хараад, юундэ бархираабши? — гээд, харуулшад абаашаад хаяжархиба.

— Тэдэ ороһон зонииешье сүүдтэ үхэмни, сүүдлүүлхэмни, — гээд, түшэмэлнүүд, заседатель юумэнүүдээ суглуулаад, эгээн түрүүн тэрэ бэшээшээ абаад ерэбэ.

Сүүдтэ асараад нурана:

– Юундэ һүүй гээ һәмши?

– Тэндэ хаанай хүбүүнэй бэшээшэ байгаад, хаанай хүбүүнэй худалдаа хэхээ ошоһон хойнонь худалаар бэшэг бэшэжэ үгөөд, һамганшни иигэжэ байна гэжэ бэшэжэ үгөө һәм. Тэрэ эхэнэртэ адли хүүнэй байхада энеэжэрхибэб.

– Буудажа алаха, – гэнэн сүүдэй шиидхэбэри гаргаха гэхэдэнь, иимэ шиидхэбэри гаргаба. Хаанай хэлэнэн хойно тэрэ сүүдэй шиидхэбэриие дүүргэлтэ болгоһон байгаа.

Һүүлэй һүүлдэ аргашан (докторые) хүүниие абаад ерэбэ. Сүүдтэ асараад нурана:

– Ши юундэ энеэгээбши?

– Хүдөөдэ хэбтэнэн хуурсагай хабхаг үргэхэдэмни зосоонь үхөөд хэбтэнэн эхэнэрэй байхада, аргалаад эдэгээгээлби. Һамгамни болыш гэхэдэмни боложо үгөөгүй, хуурсагтан хээд, уһа руу тэрэ эхэнэрээ хаяжархёо бэлэйб. Эндэ ерээд ябажа ябатарни, тэрэ уһа руу хаягша эхэнэртэ адли зурагай байхада энеэдэнхээ барижа ядаад, энеэгээлби даа, – гэнэ тэрэ аргашан (доктор) хүүн.

Сүүд иимэ шиидхэбэри гаргаба:

– Таба мянган сүлхөөб абаад, гэртээ хари. Уһа руу хаяхагүй юумээ хаяа ха юмши. Тэрэ эхэнэрые аргалжа эдэгээгээш.

Иигээд лэ гэртээ хари гүүлээд, тэрэ докторшни гэртээ харяа.

Һүүлэй һүүлдэ табан таряашаниие асарна.

– Таанад юундэ ханада байһан зураг хараад энеэлдээбта? – гэжэ нурана.

– Загаһа губшажа ябатарнай губшуур соомнай хүндэ сүндүүг дайралдаад, эрье дээрэ гаргажа нээхэдэмнай, нэгэ эхэнэр гаража ерэнэн юумэл. Тэрэ эхэнэрэй зураг хараад, энеэлдэнэн байгаабди.

Сүүд шиидхэбэри гаргаад хэлэнэ:

– Тэрэ заал соо ороод, һайса архи уугаад, эдихэ юумэнһээ садатараа эдеэд, хүүнэй табяад мянган сүлхөөб мүнгэ үгөөд, эдеэлүүлээд харигты даа, – гэнэн байгаа.

Эгээ һүүлдэ өөрынь нүхэр үбгэниинь асаржа оруулба. Сүүд нурана:

– Ши юундэ уйлаабши?

– Һайн һамгатай байһан аад, тэрэ һамгаяа сабшажа алажархиһан байгааб.

Һамганиинь таагаад орхибо. Тиигэтэрээ үзэнэн зобоһон хойноо мэдээд байна ха юм.

– Муу бэшээшэ буруу муухайгаар бэшэг бэшээд, хайран һамгаяа алажархёо һәм. Һамгаяа хайрлажа уйлаалби даа, – гэнэ үбгэниинь.

– Зай, тэндэ ошоод бай, хүзүүешни таһа сабшаад унагаахаб, – гэнэ һамганиинь. Бэеэрээ һамганиинь эрынгээ таһалгада ороод, эхэнэр хубсаһаяа үмдөөд, һамган болоод, нэгэ һэлмэ баринхай гаража ерэбэ.

– Сабшыш даа, – гээд, үбгэниинь байгаад үгэбэ.

Һамганиинь һэлмээ далайгаад дүтэлжэ ябатараа, һэлмээ алдаад, үбгэнөө тэбэреэд унашаба. Тэндээ үбгэн һамган хоёр тэбэрилдээд, таалалдаад, дахин тэрэ хаанайнгаа газарта һууба.

Һамган үбгэн хоёрой хоорондо хоб хэлэхэдэ, иимэ бэрхэтэй байнал даа.

Оршоомол лаба (лама)

Оршоомол лаба байһан юм. Тэрэ ламын гуянь хабдашаба. Хабдажа хара хүрэхэдэнь, хүбүүн тэндэһэнь гарашаба. Тэрэ хүбүүниинь угаа хүшэтэй байшоо, ехэ бэлээр, түргөөр мандагар томо болобо. Абадаа (баабайдаа) ой модо орбонтойнь түлээ хэхыень асаржа хаяжа үгэбэ. Эдихэ юумыень бэлдэжэ үгөөд, бэеэрээ абаадхина.

– Ябахамнил даа, эндэ һуужа байжа шадахагүй байнаб, – гээд ябаадхиба.

Ябажа байхадань нэгэ хүбүүн хоёр модо орбонгоорнь татаад, модоной үзүүрнүүдыень холбоод, уяад табижа байна.

– Ямар хүшэтэй хүбүүмши? – гэнэ Оршоомол лабын хүбүүн. – Оршоомол лабын хүбүүнһээ хүшэтэй гүш даа. Зай, минии нүхэр болоод хоюулаа саашаа ябая, – гэлдэбэ.

Хоюулаа хоёр болоод ябана. Саашаа ябажа ябахадань нэгэ хүбүүн хоёр хадые һэлгээд табижа байна. Тэрэ хоёр хүбүүд хажуудань ерээд һурана:

– Үй, үй, ямар хүшэтэйбши?

– Оршоомол лабын хүбүүнһээ хүшэтэй гээбши даа, – гэнэ.

Гурбан хүбүүд саашаа ябанад. Саашаа ошоходонь нэгэ хүбүүн нэгэ хадые баруун тээһэнь зүүн тээнъ табина, зүүн тээһэнь баруун тээ табижа һэлгүүлжэ байна.

– Энэ ямар аймшагтай хүшэтэй хүбүүмши? – гэнэд.

– Оршоомол лабын хүбүүнһээ хүшэтэй гээ даа, – гэбэ тэрэ хүбүүн.

Ябая маанадаар гэхэдэнь, ябаха болобо. Дүрбэ болоод саашаа ябаба.

Үшөө нэгэ хүүн урда хадые хойнонь гаргана, хойто хадые урдань табижа һэлгүүлжэ байна.

– Үү, ямар хүшэтэй хүүмши? – гэнэд.

– Оршоомол лабын хүбүүнһээ хүшэтэй байгаа гээбши даа, – гэнэ, – Маанадаар хамта ябалса, – гэлдээд, табан болоод, хамтаран

саашаа ябаба. Ябажа ябатарнь саана холо нэгэ гэр байба. Тэрэ гэртэ барандаа ороодхибо. Ороходонь, тэрэ гэр соо юуншье үгы. Гэрэй газар адууна мал дүүрэн. Адуу малыень хүдэлгөөнгүй гэртэнь ороод хонохо болобо. Хонобо. Үглөөгүүр болоходо эгээн түрүүшын хоёр модо холбоод уяжа байгша хүбүүн гэрээ хараха болобо, бэшэнь агнахаяа ошобо.

Байжа байтарнь пезшэн сооһоонь гү, али пезшэн доороһоо гү хүнхинэ хүнхинэһөөр үбдэгтөө хүрээсэ хахалтай, үрүүндээ (үргэндөө) хүрэхэ ута хорьмоһотой юумэн гаража ерэбэ.

Гаража ерэхэ муртөө:

— Хүүнэй зөөрээр зөөри хэжэ һуугаад байха юубтэ? — гэнэ.

Хаража үлэгшэ хүбүүе шуна яһанайнь гараса сохёод, гараад ябашаба. Нүгөөдүүлэй ерэхэдэ, эдихэ хоол бэлдээгүй байжа байба. Тиймэ юумэн орожо ерээ гэжэ хэлэнэгүй. Унташооб гэжэ худалаар хэлээд һууна.

Үглөө үдэрынь нөөхи хада һэлгүүлдэг хүбүүн үлэхэ болобо. Бэшэ нүхэдынь гүрөөһэ агнахаяа ошобо. Эдихэ юумээ шанаад байгаарай гээд ошобо.

Тэрэ хүбүүнэй байжа байтар нөөхи ута хахалтай хүн баһа гаража ерэбэ. Гаража ерэнэн бэээрээ тэрээнйиеш ябууд сохёод хаяба, яһанайнь гараса сохёод арляадхиба.

— Хүүнэй зөөрээр зөөри хэхээ байнад, ямар тиймэ хүн юун амитадбта, — гэжэ хэлээд ябашаба. Ядалсажа һууна. Бэшэ нүхэдэйнгөө бусажа ерэхэдэ, эдихэ юумэ шанаагүй һууна.

— Ши юундэ эдихэ хоол шанаагүйбши, — гэжэ һуранад.

— Унташоолби даа, — гэнэ тэрэ хүбүүн, угаа ехээр шэнээн таһараа. Баһа хэлэнэгүй.

Үглөө үдэрынь урда хадые хойно, хойно хадые урда табин байһан хүбүүн үлэхэ болобо. Эдихэ хоол шанаад байгаарай гээд ябанад. Бэшэ нүхэдынь баһа агнахаяа гараба. Нөөхишни баһа гаража ерэнэн бэээрээ, яһа гараса тэрэ хүбүүе сохёод, гараад арилба. Гайхаад тэрэшни баһа хэлэнэгүй.

— Юун гэшэб? — гэжэ бодоно. Бултаараа суглараад, эдихэ хоолоо өөһэдөө шанажа эдеэд унтабад.

Үглөөдэрнь дүрбэдэхи хүбүүн үлэхэ болобо. Баруун зүүн хадые иишэ тийшэнь табин байһан хүбүүн эдихэ хоол шанаад байхаяа үлэхэ болобо. Баһа нөөхишни гараад, яһанайнь гараса тэрэ хүбүүе таһа сохёод хаяба.

Һүүлдэ Оршообол лабын хүбүүн үлэхэ болобо. Гарахадаа хүнхинэ хүнхинэһөөр пезшэн дороһоо гаража ерэбэ. Тэрэ хүбүүншни тэрээнтээ тулалдажа оробо, аһалдахадань аһаад табяагүй, шэнэнэн

модон тээ хүдэлхэгүйгөөр нахалһаань уяжархиба. Эдихэ юумээ шангаад хүлээжэ һууна. Нүгөөдүүлһынь хүдөө ябахандаа зугаалалдана:

– Тиимэ юумэн гаража ерээд, таһа сохюулаад, тэрэндэ илагдаад хэлээгүй һәмди, – гэлсэнэд.

Юун болоод байнаб гэжэ һанаһаар нүхэдынь орожо ерэбэ.

– Таанад эндэһээ тиимэ юумэн гаража ерэнэ гэжэ юундэ хэлээгүйбта? – гэжэ байжа тэдэнэ алаха болотороо харааба. Тиижэ байхандаа хэлэнэ:

– Харагты. Би тэрэниетнай алаад, уяад байнаб.

– Харая лэ, харая лэ, – гэлдэбэд.

Барандаа харайлдаад гарахадань, тэрэнь нахалаа үргэтэйн тэндэ сабшаад, арляад байба.

– Харалши, хара бузар. Мүшхэхэмнай, – гэлдэбэд. Барандаа мүшхөөд ошобод. Мүшхэ мүшхэхөөр ошхолоорнь, аяар холо ошожо газар руу орошоһон байна.

– Би орохонни, – гэбэ Оршоомол лабын хүбүүн.

Тиигээд нүхэн руу ороодхибо. Нүгөөдүүлһынь орохоёо айба. Нөөхи Оршоомол лабын хүбүүн аргамжа бариһан бэеэрээ аргамжаа уруу болгуулаад оробо.

Ороходонь, тэрэ нүхэн соо угаа мандагар тура байба. Тэрэ тура соонь ороодхибо. Тэрээн соо ороходонь, ехэл ёолон дуулдаба. Харахадань, нэгэ һайхан һамган һууна.

– Юун һамгамши? – гэжэ һурана.

– Манай дээдэ дайдада зөөримнай бии юм, тэрэндээ абамнай гараһан аад, илагдаад, үргэгүй болоод ерээд байна.

– Нүгөөдэ гэртэнь ороходонь, баһа нэгэ һайхан һамган һууна. Тэрэ хүүшһни гурбан һамгатай байгаа. Саана ороходонь, баһа нэгэ һайхан һамган һууна. Нөөхи хүбүүмнай тэрэ үргэгүй хүүе алаад, зөөри алтыень дээшэнь гаргажа байна.

Эгээн түрүүн хараһан һамгаяа дээшэнь ябуулба. Хойно хойноһоонь үшөө хоёр һамгадые ябуулба.

– Хэн бэ, – гэжэ газар дээрэ байгша нүхэдынь һуража байна.

– Нөөхи танай нүхэртнай тэндэ байна, бэшэ хэншые үгы, – гэжэ һамгад харюусаба.

Тэрэ Оршоомол лабынгаа хүбүүе татажа байтараа, дээрэ байһан нүхэдынь аргамжаа отолжорхибод. Тэрэнь доошоо унахандаа, һүүжынгөө яһа хуха унаадхиба. Тэндэ хэбтэхэдэнь, нэгэ хулганаан харайгаад, хүрөөд ерэшэбэ. Тэрээнэй һүүжэ таһа баряадхиба. Ошоһон бэеэрээ нэгэ шабар долёожо эдэгээд ябашаба. Тэрэ хүбүүмнай тэрэниие хараһан бэеэрээ шорой шабар долёожо эдэгээд, һүүжэтэй болоод ябаадхиба. Ябаһан бэеэрээ шүүбэр юун болохо

бэлэй гэжэ ханажа ябана. Олохоёо болёод, дээрэ гараха аргаяа олоногуй, арганиинь таһараад байна.

– Энэ яаха бэлэй? – гэжэ ханажа бодожо үзэнэ. Бодожо үзөөд байтарнь, нэгэ үбгэн дайралдаад хурана:

– Тэрэ баруун урда нэгэ таглай (тарлин) эрэн буха бии, толгойгоо ходо һэжэржэ байха юм, – гэнэ үбгэн, – баруун эбэртэнь аһалдааһаа дээшээ харюулхаш, зүүн эбэртэнь тудaa хадаа үшөө доошоо орошохош. Тэрэниие болгоожо хараарайш.

Далан боошхо мяха бэлдээд, тэрээнээ хаан гарида дээрэ хуугаад ябаба. Ябажал ябана.

– Хазагад гэхэдэм ама руумни мяха хээд лэ ябаарайш, – гэнэ тэрэ шубуун. Хазагад лэ гэхэдэнь, амандань мяха хээд лэ ябана. Дээрэ гарахадань, мяхан дууһашаба. Хазагад гэхэдэнь мяхагүй болоходоо, гуяһаань отолоод үгэнэ. Дээрэ гараад орхибо даа. Гуяа отолоод мяха абаһан аад, дохолоод ябана.

– Энэ юундэ дохолообши? – гэжэ хураадхиба.

– Мяхамни дууһаад, гуяһаа отолоод үгөөлби, – гэбэ ха.

– Угаал ондоо амтатай юм һэн, – гэнэ тэрэ шубуун. Бөөлжөөд нөөхи мяхыень һөөргэнь гаргажа үгөөд, хууридань няажа, эдэгээжэ үгэбэ. Хан гаридатаяа нүхэр болоодхибод. Нүхэр болоод тэрэ хоёр ябаба.

Одоошье нөөхи бухадаа дахин ошобо. Ошожо ошожо, алдангүйгөөр обордуулхаяа дээшээ харюулба. Дээдэ (зэмэдэ) дэлхэйдэ одоол гараба даа. Гэртээ ошоод, гэртэхинээ шагнажа байна. Тэдэнь архи юумээ уужа аймшагтай ехэ хүхюутэйнүүд гэшэнь.

– Нөөхи хүбүүмнай доро газарта орожо, хосоржо сохо хорхойдо эдюулжэ байна ёһотой, – гэлдэжэ байгаад зугаалнад.

Тэрэ хүбүүнэй гэртэ орон гэлээнэ, хүбүүд мэдээгээ алдажархибад. Мэдээ ороходонь, абаха юумыень абхуулаад, гэр гэртэнь үлдэбэ. Өөрөө нөөхи дороһоо гаргагша һамгадтаяа жаргажа хууба ха.

Армаан (Роман) хулуушан

Армаан хулуушан ехэ бэрхэ хулуушан гэжэ суутай байгаа. Байһан газарайнь хаан Армаан хулуушаниие ерэг гэжэ захижа абаашана. Ерэхэ гэхэдэнь ошоод, хаантай зугаалхадань тэрэнь хэлэбэ:

— Альбан хаанда шаб гэдэг буу бии, тэрээниие хулуугаад асарыш.

— Заа, — гээд лэ хулууха юумэнһээ арсахагүй хүүн альбан хаанда ошохомни гээд ябана. Альбан хаанайхи руу зорижо гараба даа. Ошоһоор ошоод, Альбан хаантаяа золгожо зугаалаад, танилдаад, хаарта наадажа эхилбэ. Хаартаар наадаба, наадаба, тиигээд шүүжэ эдибэ.

Альбан хааншни гурбан парохоод дээрэ ашаа үтээгээд, дари шорой ябаһан байгаа. Альбан хааншни мүнгөө эдюулһэн бэээрээ, мүнгэндөө ошохомни гээд, дээшээ харайгаад гараба. Тиихэдээ буугаа мартаад гараһан байгаа. Бууень хулууһан бэээрээ тэрэ хулгайшан ябаба ха юм.

Альбан хаан хойноһоон шаб гэжэ хүрэхэ буу юушые олобогүй. Үлдөөд хүсэжэ дүтэлхэлөөрнь нэгэ парохоод дээрэхи дари (шорой) тәһэлээд абаба. Тэрэ тәһэрэлгэдэ Альбан хааншни һаатаад орхино. Хоёрдохи парохоод дээрэ намнана, хүсэгдэхэ болохолоороо баһа тәһэлээдтинэ. Гурбадахи парохоод дээрэ намнана, хүсэгдэхэ болохолоорнь баһа тәһэлээдтинэ. Альбан хаан хүсэжэ шадахаа болиходоо бусана. Тэрэ Армааншни наашаа ерэжэ ябахадаа, Арсалан заантай золгоно.

— Хаандам абаашажа үгыш даа, — гэнэ.

— Далайн ехэ могойтой дайтайб. Тэрээниие даража үгөө хадашни абаашаад үхэб, — гэбэ Арсалан заан.

Тэрэ арсалан зааншни далайн могойтой дайралдаха һанаатай аад:

— Хаана юм даа? — гэжэ һурана.

— Энээн сооһоо гаража ерэхэ, гаража ерэхэдэнь буудаха бээш даа, — гэнэ. Буудаха тэрэ буугаараа юушые алажа шадахагүй аад, хүлээгээд һууна.

Далай бусалжа бусалжа, далайн шара могой гараад ерэбэ. Шагаажа шагаажа буудаһаар алаадхибал даа. Арсалан зааниинь зуугаад арлядхиба. Хоорондонь хорлуулха һанаатай тэрэ аяр холо абаад ошобо.

Арсалан заан хаандань асараад, гэртэнь хүргэбэ.

— Арсалан хаан, унааб гэжэ бү хэлээрэй, абарга шара могой дарааб гэжэ бү хэлээрэй, Альбан хаанай шаб гэдэг буу хулуугааб

гэжэ хүндэ бү хэлээрэйш. Хүндэ тиигэжэ хэлэхэ ёһогүй юм, — гэжэ тоншоод ошоно. Тэрэнь ябана, юу хэлэхэ һэм даа. Хаандаа тэрэ Альбан хаанай шаб гэдэг буу үхэдэнь, хаанинь бүтүү баярлаа. Баярлаһандаа ехээр хүндэлбэ, найрлуулба.

Тиигэжэ байсар һайн хүндэлүүлбэ, тиигэһээр һогтошоод, Армаан хулуушаншни шашажа оробо даа:

— Альбан хаанай шаб гэдэг буу хулуугааб, Арсалан заание унажа гүйлгөөб, абарга шара могой дараад ерээб, — гэжэ һайса шашаба.

Арсалан заан ерээд:

— Шамайе хэлэхэгүй гээ һэмнэйб, юундэ хэлээбши? — гэнэ. — Нохой, нохой, хүүнэй хэлэхэгүй юумэ хэлүүлдэг, тиимэ эдээн бии юумэл, тэрэш бидаа юумэл, — гэнэ.

— Ямар тиимэ эдээн бии юумэб, тиимэ хүүни хэлэхэгүй юумэ хэлүүлдэг? Үтэр намда эдьюулээд үзүүлэгты.

Дүшэн боошхо спииртэ бэлдүүлхэ ха юм тэрэ хааншни. Хааншни дуранай юумэ байха, хэхэшье байна ха юм. Арсалан заан һогтоштороо уугаад унашахадань, дүрбэн хүлыень яһалаар шүдэрлөөд ошоно ха юм. Унтажа унтажа, 3—4 сүүдхэ унтаад һэрээдхихэдэнь, хүлнүүдынь шүдэртэй байна.

— Яахадаа иигэжэ уяабта? — гэжэ һурана.

— Угаа ехээр тэршэлхэдэтнай ядаад иигэжэ уяабди, — гэнэ.

— Эй, минии бидаа алдаһан хойно, шинии юм даа, энэ дайда хулуушантай, барнаагтай боложо байха гү даа, — гэжэ хэлээд ябашаба.

Мандарга өөдэ гаража ябашаба. Армаан хулуушын байһан хойно хаанайш газарта хулгайтай, барнаагтай, хулигаантай болоһон байгаа.

Нэгэ хүүн

Һамганииньшье хүбүү гарганагүй, гүүнииньшье унагалнагүй. Хүршэ айлдаа ошоод нэгэ хүгшэнһөө һурана:

— Һамгамнишье хүбүү гарганагүй, гүүмнишье унагалнагүйл, энэ юунһээ болоноб? — гэжэ һураба ха.

Тэрэ хүгшэн нэгэ хартоошхо (ябалха) үгэнэ.

— Энээние отолоод һамгандаа үгөөрэйш, гүүндээ үгөөрэйш, — гэбэ.

Нөөхи хүүмнай хартоошхоёо асараад, тэн хахад болгоод, хахадынь һамгандаа, хахадынь гүүндэ үгэжэ, тэрэ хүгшэнэйнгөө захяа дүүргэбэ.

Хойто жэлэй болоходо, һамганииньшье, гүүнииньшье түрэхэ, унагалха болоо. Уданшьегүй хүүмнай хүбүүтэйшье, унагатайшье

болоод ехэ бардам нууна. Хүбүүтэй болооб гээд ехэ баяртай, олоһон юумээ хүбүүндээ эдюулээд, гүүниинь эрэ унага гаргаа, тэрэнээ бараггүй найнаар адуулна.

Хүбүүнииньшье, унаганьшье түргөөр томонууд болоно.

Тэрэ хүүнэймнай һамган жүтөөрхэжэ эхилнэ, энэ үбгэмни хүбүүгээ хараад лэ, намаяа найнаар харахаяа болёод байна, – гэжэ ехэ муу ёротойгоор һанана.

Тэрэ айлаймнай хүбүүн һургуулида ошохо болобо, унаганьшье үрээ морин болоод байна. Хүбүүниинь ошхоолдо ошобо. Ошхоолдо ошоод ерэхэдэнь, мориниинь орожо ерээд хэлэнэ:

– Ерэл даа наашаа! Энэ шинии эжышни шамда ехээр дурагүйдөөд байна, шамаяа алахаар түхөөрнэ хаш. Нэгэтэ угаа найханаар халааша баряад байха аабза. Тиигээд шамда хэлэхэ: «Бүүбэйм, энээниие эдиинш» гээд, шамда асарха аабза. Тэрээниинь эдингүйгөөр гаража ерээд, нохойдо хаяжа үгөөд, лаабхиһаа ондоо асараад эдеэрэйш, – гэнэ.

Тэрэ айлаймнай хүбүүн мориной үгөөр ошобо ха юм. Ошоходонь эжынь аргагүй найхан халааша баряад:

– Эди, эди, хүбүүмни, – гэн байна ха.

Тиихэдэнь эдеэшэн болоод, газаа тэрэниинь абажа гараад, нохойдоо хаяжа үгөөд, лаабхиһаа ондоо тиимэ халааша абаад эдинэ. Нохойнь тэрэ халааша эдимсээрээ үхэшэнэ ха юм.

Үглөө үглөөгүүрнь баһа ошхоолдоо ошоно. Ошхоолдоо ошоод ерэхэдэнь, мориниинь баһа:

– Ерэл даа наашаа, – гэнэ.

Моринойнгоо хажууда ошоно:

– Эхэшни шамаяал алаха һанаатай, нэгэ самса асарһан бэеэрээ «Үмдэ, үмдэ» гэхэ аабза, бү үмдөөрэйш, – гэнэ. – Тэрээниинь хаяарайш, өөрөө лаабхи ошоод, тиимэ самса абаад үмдөөрэйш, – гэнэ.

Гэртээ ороходонь, эхэнь самса үгөөд, энээниие үмдэ, үмдэ гэн байна ха. Хүбүүниинь газаа гараад үмдэхэб гэжэ хэлээд, газашаа абажа гараад, обин соогоо абаашаад хаяна.

Өөрөө лаабхи ошоод, тиимэ адли самса абаад, үмдөөд ерэнэ. Ерэхэдэнь обин шатажа (дүрэжэ) байна. Тиихэдэнь эхэнь энэшни моринһоонь болоно гэжэ мэдэжэрхинэ. Энэ мори алаха хэрэгтэй. Гаргаһан эхэ аад, тиимэ муу муухай һанаатай һамган байгаа.

Тэрэ айлаймнай хүбүүн ошхоолһоон ерэбэ. Ерэхэдэнь, эхэнь худалаар үбшэн хэбтэнэ, шуһа хотодо шудхаад эбэртээ хээд, тэрэһээ балгаад лэ хаяна, угаа ехээр үбдөөд байнам гэнэ.

Эрэнэ гэртээ орожо ерэнэ:

– Хайшан гэбши? – гэнэ үбгэниинь.

– Хүбүүнэйнгөө мориень эдээ һаа эдэгэхэ аа гүб гэжэ һананалби,
– гэбэ һамганиинь.

Хүбүүниинь ошхоолһоо баһа ерэбэ. Мориниинь ерэлши наашаа гээд:

– Энэ эхэшни ехэ үбдөөд (уураад) байна, шини мориешни шамтай хамта шаража эдээ һаа эдэгэхэб, – гэжэ хэлэжэ байна. – Яахабши даа, хэлээрэйш. Эсэгэшни ороходошни һураха аабза. Һурахадань хэлээрэй: «Хайшан гэхэб, адууһа гаргагшал ха юм бибди. Алаад эдихэл юм бээбди. Хамта гаралдаһан морёо үзөө һаа гэжэ һанагшаб. Унаад үзөө һаа хабшажал мэдээрэйш, – гэнэ.

Гэртээ орожо ерэхэдэнь хүбүүндээ эсэгэнь хэлэжэ байна:

– Бүүбэй, эхэмнай ехээр үбдэжэ байна. Мориешни алажа эдээ һаа эдэгэхэб гэжэ хэлэнэл. Энэ морёо хайшан гэхэ юмши, алуулха юм гүш, али үгы гү?

Хүбүүниинь моринойнгоо үгөөр абадаа хэлэнэ:

– Алаа хадаа моритой байһан хойно алаха юм бээт, эжыгээ эдэгээхэ хэрэгтэй байна. Теэд хамта гаралдаһан морёо унаад үзөө һаа гэжэ һанадагби, – гэнэ ха хүбүүниинь.

Эхэнь ехээр үбдөөд, орин дүүн юумэн орон дээрэ хэбтэнэ.

Баабайнь хэлэнэ:

– Унаад үзэхэ юм аабзаш даа, – гээд, хүбүүгээ мориндо унуулаад үзэнэ.

– Хүбүү, басага унагаабаш, – гэжэ байжа эхэнь үбгэн тээшээ хараад яндаран байна, ехээр үбдэжэ байһан шэнгээр хашхарна. Хорёо соогуураа хүбүүгээ мориндонь унуулан хүтэлөөд, иишэ тишээ ябуулна.

– Баабай, тибииш даа, биш бэээрээ ябуулаад үзэхүүб, – гэнэ.

Ябаадхиба даа, ябамсаараа хорёо дээгүүр харайгаад ябашаба. Тэрэ хоёр арилшаба.

– Хэлээ һэм, хэлээ һэм, үхэхэн барнааг басага унагаабаш, басага унагаабаш, – гэжэ байжа үбгэнөө хараана, хараана.

Тэрэ морин хүбүүн хоёр харайлга харайлганаар ондоо хаанай газарта ошотороо харайлгаба.

Харайлга харайлганаар ондоо хаанай газарта ороод ябана. Морёо хубилгажа жэжэ болгоод, хармаандаа хээд, өөрөө бэээрээ нэгэ хаанда ороно.

– Хаанахинайбши? – гэжэ хаан һурана.

– Мэдэнэгүйлби, – гэнэ нөөхи хүбүүмнай.

– Юу хэжэ ябаһан хүбүүмши?

– Мэдэнэгүйлби, – гэбэ ха хүбүүн.

Незнааха нэрэтэй болоод тэрэшни ябана. Тэндээ нөөхи Незнааха хүдэлнэ. Тэрэ хаан гурбан басагатай байна. Незнаахамнай хото

хорёон соохи саһа арилгадаг болоод байгаа. Зарим тээгээ саһыень һайсаар арилгаад, дайдыень сэбэр болгоод байха. Зарим таладаа арилгангүйгөөр будаад байха. Тэрэмнай адуу малай байдаг газарта унтаад ябана.

Тэрэ хаан далайн гурбан могойтой дайралдаад, илагдаад, тэрээндэ гурбан басагаа табижа үгэнэбши гүдаа. Гурбан басагаа табижа үгэбэ. Эгээн түрүүлэн ехэ басаганиинь могойдо эдюулхээ ошобо. Тэрэ һамбаанда тэрэл Незнаахаш үгы болоод орхино. Тэрээнээ тэрэ хааншни үгы болоһыньше, болоошьегүйень мэдэхгүй юм.

Тэрэ хүбүүншни морёо морин болгожо унаад, басаганай һууһан газарта уһанай эрьедэ ошоно. Һайхан хүбүүн боложо, һайн моритой болоод ошобо.

Ошохолоорнь тэрэ басаган хэлэнэ:

– Оо, иимэ һайхан хүбүүн минии түлөө эндэ ерэжэ бү эдюулыш, хариш, хайрлыш, яалайш, хэрэглиш, хари гэртээ, – гэбэ ха.

– Бэеым урыш, – гээд, бэеын дэрлээд тэрэшни хэбтэнэ.

Бэеынь дэрлээд хэбтэхэдэнь, далайн бусал бусалһаар байтарнь гурбан тархитай могой гаража ерэбэ.

Хүбүүншни могойтой тулалдажа тулалдажа, тэрэ могойгоо диилээд алаадхибал даа.

Гурбан толгойень абаад, шулуун доро дараад, тиигээд басаганда гэртээ хари гэнэ.

– Дайсаниимнай дарааш, абындамнай ошолдыш, юундэ ошолдохгүй юмши? – гэнэ басаган.

– Яба, хари, – гээд зандаад, тэрэ басагаяа харюулжархиба.

Зуурандань Оногой сэгээн тэрэ басагые баряад сохино.

– Абадаа намай ябаа гэжэ хэлэхэ гүш, али үгы гү? – гэжэ байжа сохино.

– Оногой сэгээн ябаа бэлэйл, – гэжэ тэрэ басаган хэлэнэ.

Оногой сэгээн юундэ абаха байгаа гэжэ абань гайхаад байна.

Тииһэн бэээрээ үглөөдэрнь дунда (тээли) басаган тэрэ зургаан толгойтой могойдо эдюулхээ ошохо болобо.

Морёо унаһан бэээрээ тэрэ басаганшни баһа ябаадхиба. Хааншни өөрөө нөөхи Незнааха үгы болоо гэжэ орой мэдэхгүй байна.

Зургаан толгойтой могой хаанаһаа гаража ерэхыень хараад хэбтэнэ. Угаа бэрхэ хүбүүн болоод байна ха.

Ушаргүй далай бусал бусалһаар зургаан толгойтой могой гаража ерэбэл даа.

Тэрэ хүбүүмнай оро ороһоор, сабша сабшаһаар могойгоо үхэсэ сабшаба. Зургаан толгойень таһа сабшажа абаад, шулуун доро дараба.

– Зай, басаган, гэртээ хари, – гэбэ.

– Үгы, харихагүйб. Би шамайе абаашаагүйдөө харихагүйб, – гэнэ тэрэ басаган.

– Хари гэнэм, – гэжэ зандаад, тэрэ басагыгэ гэртэнь харюулба. Зурандаа нөөхи Оногой сэгээн бариган бэээрээ тэрэ басагыгэ баһа сохино:

– Намай абаа гэжэ хэлэхэ гүш, али үгы гүш?

– Хэлэхэгүйб, – гэжэ хэлээд, гэртээ харяд абадаа: – Оногой сэгээн абаал, – гэжэ хэлэнэ.

Абань ехээр гайхан:

– Яана гэшэб, минии гэрһээ энэ сэгээнүүд хайшан гэжэ ябаха байгааб даа? – гэжэ гайхана.

Үглөөдэрнь бага басаган ошобол даа. Нөөхи хүбүүн баһа морёо унаһан бэээрээ үгы болобо. Басаган далайн эрьедэ ошоод һууна.

– Толгойемни маажал даа, – гэнэ тэрэ хүбүүн.

– Иимэ һайхан хүбүүн минии түлөө бү эдюулыш, хариш, арлиш, угаа аймшагтай юумэн гаража ерэхэл, ябыш даа, – гэнэ.

– Яхашгүй, яхашгүй, – гэбэ ха хүбүүн.

Далай бусална бусална, далайн дундаһаа юһэн толгойтой, харашагүй аймшагтай могой гаража ерэбэ.

Тэрэ хүбүүмнай могойтой тулалдахаяа оролсобо, оро ороһоор, сабша сабшаһаар юһэн толгойень бултыень таһа сабшаад, алаад, толгойнуудыень шулуун дороо дараад орхибо. Тиигээд нөөхи басагаяа гэртэнь бусааба.

Зуурандань нөөхи Оногой сэгээн баряад сохино, сохино:

– Ши намай абаа гэжэ хэлэхэ гүш, али үгы гүш? Хэлээрэйш, хэлэхэгүй һааш шамайе алахаб, – гэжэ байжа сохино. Тэрэ басаганшни айгаад:

– Оногой сэгээн абаал, – гэжэ басаган гэртээ бусажа ерээд хэлэнэ.

Абань ехэ гайхана:

– Минии диилэхэгүй юумые энэ оногой сэгээн яагаад абаха байгааб? – гэнэ.

Тиигэжэ байжа эгээн бага басаган хэлэнэ:

– Оногой сэгээн бэшэл даа, ондоо угаа һайхан залуухан хүбүүн ерээд алаал, – гэжэрхибэ.

Хаан ямар тиимэ залуу хүбүүн байхаб гэжэ ехэ гайхана. Иигэжэ байтараа хааншни өөрынгөө гүрэн соохи залуу хүбүүдые тоолоно, бүридхэнэ. Генералнуудай, купецүүдэй залуу һайхан хүбүүд олон байгаа гү даа.

Тэрэ хүбүүдые бултыень суглуулжа абаад ерэхэдэнь, гурбан басагад нэгыеньшье танинагүй:

— Тэрэ хүбүүн бэшэл даа, — гэлдээд байна.

Нөөхи Незнаахамнай ерээд, морёо хармаан соогоо хэжэрхёод байна ха юм. Тэрэ хүбүүн далайн эрье ошоод ерэнэ гэжэ хэншые тухайлнагүй.

Тиигэжэ байтараа бага басаган хэлэнэ:

— Маанадай тишээ ошожо байхада энэ Незнаахамнай эндээ бии һэн гү, али үгы гү? — гэнэ. Бэри хэншые биишые, үгышые байһыень мэдэнэгүй. Энээ руу ондоо хүбүүд байгаа даа гэлдээд байна. Тиигэһэн бэеэрээ бага басаганаа табиба даа.

— Энээни хүхөө, — гээд эльгээнэ.

Тэрэ хүбүүншни:

— Не знаю, не знаю, — гээд лэ байна. Ондоо үгэ үгы хадаа тиигээд лэ тэндээ ябана.

Хаамнай зон амитанаа ехээр хүндэлнэ, дайгаа дараһанаа тэмдэглэнэ. Далайн гурбан ехэ могой алаха гээшэ аймшагтай ехэ тулалдаан ха юм гэжэ хаан баярхана.

Хаамнай өөрынгөө түшэмэл, сэрэгэй ноёдые барандань хүндэлнэ. Тэрэ ехэ сайлаан боложо байхада:

— Би алаа һэм, — гэбэл даа Оногой сэгээн. Нөөхи Незнааха басаганай үгэдэ ороод, хүбүүн ёһотой бээ бээлээд ерэхэдээ, нөөхи һайхан хүбүүн, могойнуудые алагша хүбүүн байгаа ха юм.

Һүүлээрнь тэрэ хүбүүмнай морёо асараад, уяд орхибо. Тэдэ басагадууд хаан абадаа хэлэнэ:

— Маанадые абарагша хүбүүн энэ ха юм.

— Юун, би алаа ха юм бииб, — гээд Оногой сэгээн хашхарна, бараггүй юумэ гүйнэ.

— Толгойнуудынь олохо гүш, абаад ерыш даа, — гэнэ тэрэ хүбүүн.

— Толгойнуудынь хаанаһаа олохобиб, тэдэниешни үни сабшаад, тэрэ дороо хаяа ха юм биб, — гэнэ сэгээн.

Незнааха хүбүүмнай морёороо ошоод ерэбэ. Ерэхэдээ, тэдэ могойнуудай толгойнуудыень абаад орожо ерэбэ.

— Энэ ха юм алаһан могойнуудай толгойнууд, хараа гүш! — гэнэ хүбүүн.

Абарһан хүбүүгээ танихадаа, гурбан басагад тэрэ хүбүүндээ гурбуулан аһалдашаба. Нүгөөдэ ноёдууд угаа гайхана:

— Не знай — гэжэ ябадаг юм аад, имэ байха байнал даа, — гэлдэнэд.

Тэрэ хүбүүмнай тэндээ байржаад, гурбан басагадые гурбуулыень һамган болгоод түбхинөө. Өөрынгээ эхэ нютагаа ерэжэ, абаяа абаад, эхээ гэртэнь орхино. Өөрөө хаанайнгаа газарта жаргахаа һуубал даа.

Андрей ангуушан

Андрей ангуушан үдэр бүри гараад лэ, агнаад орожо ерэдэг байна. Агнажа ерээд юушье олохогүй, юушье алахагүй. Нэгэтэ гараад агнажа ябахадань, нэгэ угаа найхан шубуун нууна. Тэрэниие харбаһаар үрөөһэн далииень хуха харбаад, амидыгаар барижа ерэнэ. Гэртээ абажа ерээд, сонхо дээрээ табяад байна. Тэрэ шубуун хоноод байхалаараа, угаа найхан басаган болошоно. Тэрээгээрээ һамга хээд, Андрей ангуушамнай нуушаба. Тэрэ һамганиинь өөртөө ховёр нэхэнэ. Үгытэй байдалһаа һамганиинь иигэжэ хэлэнэ:

– Иимэ үгытэй байна ха юм бибди, баяжаха байгаабди. Энэниие базаарта абаашаад худалда, бэеэрээ сэн үгөөрэйш, хэдэн гээд сэгнээд абанаб, тэрээгээрээл абуужан, ехэ бага бү гээрэй – гэбэ.

Тээд базаар дээрэ гараад нөөхи ховёроо худалдажа байна. Һамганиинь гэртээ үлэнэ. Хаанай түшэмэл ерээд харана. Тэрэ ховёор дээрэнь хаанай газар, ямар адуу мал хаанаб, ямар гүрөөһэн, хаана элбэг байнаб, булта баран зураатай байна.

– Энэшни хэдытэ юм? – гээд хаанай түшэмэл нурана. Тэрэ хүүн мэдэжэ хэлэнэгүй. Хаанай түшэмэл арба мянган сүлхөөб гаргажа үгөөд, ховёорынь абаад ябашаба. Арба мянган сүлхөөб һамгандаа асаржа үгэбэ. Һамгантаяа юумэ абаад, баяжаад нууна.

Тэрэ хаанай түшэмэл нөөхи ховёороо хаандаа абаашаад найрхана, харуулна. Хаан хори мянган сүлхөөб гаргажа үгэһэн бэеэрээ, тэрэ түшэмэлһөө ховёорыень худалдажа абана.

Урданай ноёд ехэл хомхойнууд байгаа ха юм. Арба мянган сүлхөөб гаргаһан мүнгэн дээрээ хори мянган сүлхөөбыень абаад, ховёороо үгөөдтибэ.

Тэрэ хаанай түшэмэл Андрейндэ ошобо. Үүдынь тоншоод ороходонь, Андрей үгы, агнахаяа ошохон байна. Гэртэнь угаа найхан һара нарандал адли сэбэр һамган байба. Тэрэ түшэмэлнай гайхаад, һамгаарнь һонирхоод, найхашаагаад байшоо.

Андрейн һамган тэрэнэй байшхалаарнь үүдээ түлхөөд хаажархиба. Тиэхэлээрнь түшэмэл һөөргөө ото харайлгаад хүрэжэ ерэбэ. Гэртээ ерээд хэлэнэ:

– Андрей ангуушамнай хаанаһаа тиимэ найхан һамгатай болооб даа? – гэжэ нурана.

Һурахадань мэдэхэ хүүн олдобогүй. Хаан гайхаад, би баһа харахамни гээд, Андрейндэ түшэмэлэй үгөөр ошобо.

Үүдэ тоншоходонь, нээгээд орхибо. Хаан найхашаагаад, баһа хүдэлхээ болишоод зогсобо. Һамганай үүдээ түлхөөд хаажархиба. Гэрыншье (тура) бишыхан байгаа ха. Тэрэ һамганшни гэртээ нууна. Хааншни һамгагүй дээрэһээ бодоно:

– Тэрэ һамгыень абаа һаа һайн байгаа, теэд тэрэ Андрейеһнь хаана абаашаха гэшэб?

Хаан түшэмэлнүүдээ бултыень суглуулба. Тэрэ сугларһан зонһоо һурана:

– Тэрэ Андрей ангуушаниие хаана эльгээхэ гэшэб? – гэжэ асууна.

Мэдэхэ юумэн үгы, нэгэ һайн хүүр хэлэхэ хүүн олдобогүй. Тиигэжэ байһаар хабаагта ошоод, архи уужа байгаашадтай хөөрэлдэнэ.

Нэгэ һогтуу мангад хэлэнэ:

– Һүү, тэрээнэй арга оложо ядалтагүй.

– Хайшан гэхэ юм, – гэжэ хаан һурана.

– Энэ далайн саада бээдэ хара хөөшхэ (миисгэй) бии. Тэрэениие асарха гээд эльгээгээрэйгты. Хара хөөшхэ асаржа шадангүй удаан болохо гү, али тэндээ хосорхол даа. Өөһэдөөл мэдэхэ гүт даа, – гэнэ. Хааншни гэртээ харяад хэлэнэ:

– Андрей ангуушаниие асаруулагты, – гэжэ захиралта үгэбэ. Андрей хаанайда орожо ерэбэ.

– Ши ангуушан хүүн байнаш, теэд агнаха болзоршые үнгэрхэнь, тиигээдшые бэлэдхэл үгыгөөр ошоод, тэндэ зэрлиг яһала айдхатай хөөшхэ бии, тэрэениие ошоод асархаа мэдээрэйш, – гэнэ.

– Асараагүй хадашни: толгойшни газарай, тохоногшни минаагай, – гэжэрхибэ.

Тиихэдэнь хүбүүншни номо годлиёо барижа гараба. Гарахадаа һамганһаа һурана:

– Хаана юм, хайшан гээд баридаг юм?

Һамганиинь пулаадаа, хабшуургаяа үгэнэ, тиигээд хэлэнэ:

– Гараһан бэээрээ энэ пулаадаа харуулаарайш, тэрэшни минии хөөшхэ, энээниие харахадаа таниха. Тэрэенииемни хүүншые ошожо илгahaгүй юм. Пулаад харуулаад, хабшуургаар хүлынь хабшаад орхиходош, шамтай оролдоод орожо ерэхэ.

Ангуушамнай далайн саада бэе гараба. Пуулаадаа харуулаад, хабшуургаар хабшаад орожо ерэбэ. Орожо ерээд, хаандаа абаад ошобо. Тэрэ хөөшхэнь угаа айхаар томошые, хүшэтэйшые юм. Хаандаа абажа ерээд орилно:

– Хаан, наашаа гарыш, харыш энэ хөөшхэ асараалби, – гэнэ Андрей.

Хаан харамсаараа хэлэнэ:

– Үтэр саашань абаашыш, энэш ямар муухай юумэб, нүдэ амандам бэшэ бү харуулыш! – гэжэ ехээр мэгдэбэ.

Андрей нөөхи хөөшхээе һөөргэнь абаашаад гэртээ орожо ерэбэ. Орожо ерэхэн хойнонь нөөхи хааншни хайшан гээд Андрейн һамгые

асарха гээд, яахашье аргаяа оложо ядахадаа дахин хүүн зоноо, түшэмэлнүүдээ, туһамаршадаа суглуулаад дахин һурана ха юм. Тэдэнь юушые хэлэхэ аргаяа олоногуй.

Тиихэдэнь нөөхи һогтуу мангадтаа ошобо.

Һогтуу мангад хэлэнэ:

– Абамни үхэхөөр үни удааншые болоо, тэрэ ямар байна ааб, альбанай газар ошоод мэдээд ерэг, – гэнэ.

Хааншни нөөхи һогтуу мангадай хэлэгшэ хүүр хэлээд үгэбэ.

– Альбанай газар гэшэ хаана, хайшан гээд ошодог, яадаг юм, – гэжэ Андрей һурана.

– Би юушые мэдэнэгуйб, өөрөө олоод, мэдээд ерэхэ ёһотойш, мэдээгүй, ошоогуй байгаа һааш, толгойшни газарай, тохоногшни минаагай.

Андрей гэртээ бусажа ерээд хэлэнэ:

– Энэ хаан тишшэ ошо гэнэл, тэрэнь хаанашье байхыень өөрөөшые мэдэнэгуйб.

Һамганиинь хэлэжэ байна:

– Ошоходоо ошохош, нэгэ түшэмэлыень дахуулаад ошохош. Нэгэ өөрынгөө түшэмэл үгэ, дахалдаад намтай ябаг гэжэ хаандаа дахин хэлээрэйш.

Хаанда ошоод, Андрейшни хэлэжэ байна:

– Ши намайе эльгээжэ байнаш, үтэр намда нэгэ түшэмэлөө үгыш, намтай ошолдоод ерэг, минии тэндэ ошоһые үнэншэхэ үгылши, – гэнэ.

Хаан нэгэ түшэмэлөө үгэбэ, тэрэнь дахалдаад ябалсана. Тэрэ һамганиинь дахин харгы заагаад үгэнэ.

– Энэ пулаад абаад ябахаш. Пулаадаараа һэбөөд абахадашни харгы гараад үхэ, тэрэ харгыгаар яба ябаһаар ошохош.

Үбгэниинь нэгэ хаанай түшэмэл дахуулаад ябаба. Пулаадаар һэбөөд орхибо, һэбихэдэнь харгы гараад үгэнэ. Тэрэ харгыгаар ябаба. Яба ябаһаар ошоходонь абань тэндэ зобошоһон юумэн байна.

– Эндэ юундэ иигэтэрээ зобошоһон юумэн байнаш? – гэнэ.

– Хаан ябахадаа зондо муу юумэ хэжэрхиһэн байгаа, тэрэнэйнгээ түлөө эндэ зобошоод байнам, – гэнэ хаанай абань.

Юумэ дээрэнь тээгээд ябахадань, тэрэниие сохёод шабхадаад ябана.

– Энэ үбгэжөөлөө табигты, энэ намайе дахаад ябаһан түшэмэл дээрэ тээгты, – гэжэ Андрей хэлэнэ.

Тэндэ ябаһан боодолнууд (богоол) тэрэ дахааша түшэмэл дээрэ даажа ядатарнь ашаална.

– Энэ ха юм, – гэжэ байгаад хойноһоонь сохино, хабһанайнь хухарса, бэеынь хабдаса сохино.

Тэрэ үбгэжөөлшни ошоод, нөөхи сохюулааша түшэмэлые табюулна.

– Минии хүбүүндэ хэлээрэйш, хүүе гомодхоожо болохогүй юм, хүүндэ найнаар хандаха юумэ гэжэ, – тэрэ түшэмэлэй шагнажа байхада хэлэнэ.

Тиигээд наашаа тэрэ хоёршни эрьезд ерэбэ. Ерээд тэрэ Андрейшни хаанда хэлэжэ байна:

– Абашни ехэ муу байна, сохюулна, ехээр заруулна. Минии хүбүүндэ иигэжэ хэлэхэш гээһэн. Хүүе гомодхоожо, баһажа болохогүй юм гэнэл, хүүндэ муу юумэ хэхэгүй юм, муу юм хээ хадаа эндэ ерээд, тэрэнэйгээ түлөө зобохош, тулихаш, – гэжэ абашни захина.

Хаан шагнажа хэлэнэ:

– Аа, хэмээр хаан ехэ гомдолтой байнал, яаха бэлэйбди даа?

– Яаха бэлэйбди даа, үшөө бодожо үзыт даа.

Түшэмэлнүүд яахаашье ядана, бодожо хэлэхэ юумэн үгы. Ядалсажа байхадань нөөхи һогтуу мангаднай ерэнэ. Тэрээндэ хэлэхэдэнь, барагтайгаар:

– Юундэ ядалсаабта даа, тишээ ошо, хаанашье ошохошни мэдэнэгүйб, тэрэение асара, юушье асархыешни мэдэнэгүйб гэжэ тэрэ Андрейдэ хэлээрэйт. Тэрээнһээ сэсэн, тэрээнэй олохо юумэн дайда дэлхэйдэ байхагүй юм, – гэнэ һогтуу мангад.

Хаан Андрей ангуушание дуудажа абаашаад, тэрэ һогтуу мангадай хэлэгшэ хүүрнүүдые хэлэнэ.

Андрей гэртээ ерээд һамгандаа, хаанай даабари хэлэжэ үгөөд, хайшан гэхэ юм бибди гэнэ ха.

– Тэрэниешни минии эжы мэдэхэ, ши эжыдэм ошохош, би шамда пулаадаа үхэб, тэрэнием абаад ошохош. Ошоходошни юун үнэр гараһан, хаанаһаа ябаһан хүүмши гэжэ байжа харааха, энэ пулаад харабал болихо даа. – Ши эжыһээм ошоод һураарай, минии эжы мэдэхэ даа, мэдээшье үгы һаа, тэрэ даабариешни хайшан гээд дүүргэхэб гэжэ ойлгохо даа, – гэжэ һамганинь ойлгуулба.

Һамганинь гэртээ һууна. Андрей гараһаар үни боложо, хүл гарайнгаа үбдэтэр ябана. Ябажа ябаһаар нэгэ муу турада ороно. Нэгэ үтэлһэн хүгшэн һууна:

– Пү, пү, ямар муухай үнэртэй юмши? – гэжэ тэрэ хүгшэн һууна. Тиимэ муухай юумэн хаанаһаа ерэбэш?

Андрей пулаадаа гаргаад орхибо.

– Үй, энэ минии басаганай пулаад хаанаһаа абаад ябаабши? – Ши минии хурьгэн юм гүш? – гэжэ тэрэ хүгшэн һурана.

Тиигэжэ танилдаад, тэрэ хүгшэн хурьгэнөө һайса хүндэлнэ.

Хурьгэн хүбүүн хүндэлүүлжэ байхадаа, хадам эжыдээ хэрэг тухайгаа хөөрэнэ.

Хадам эхэнь шагнажа хэлэнэ:

– Аа, байза, тээ далайн эрьедэ гурбан зуун жэл болоһон хүгшэн байха, тэрээндэ ошоёл гэнэ. Тэрэшни Баха төөдэй гэжэ нэрэтэй юм. Бэшэ тэрэниешни мэдэхэ хүүн байхагүйл – гэнэ.

Андрей хадам эхэтээ ошоод, тэрэ төөдэйһөө һурана:

– Энэ хүрьгэндэмни туһалыш, яахаашье ядажа ябанал.

Зүбшөөбэл ха төөдэйнэ.

Тэрэ төөдэй баха болоод, дүлээд лэ томо боложол, боложол байна. Сомоо (һури) үһэн шэнги томо болобо. Тэрэ хоёршни дээрэнь гараад, асалаад һууба. Баха хүрэхөөр лэ далайн саада бээдэ гарашаба.

– Эндэ ерээш, олохош. Эндээ буу гээд буулгаба, – төөдэйшни саашаа ябашаба.

Саашаа ябахадань, нэгэ сарай байна, бэшэ ондоо турашье юушьегүй. Тэрээн соо оробо. Пеэшэнгэй саана ошоод, хоргодоод хүлээжэ байна.

Газаа нэгэ хүүн ерэхэн бэээрээ:

– Эдихэ, уха юумэ асара, – гэжэ байна. Харагдаха юумэншьегүй аад, бүхы эдихэ, уха юумэн эли бодото бии болоодхиходонь, тэрэниень баран эдээд, уугаад, гараад ябашаба. Гараад ошоходонь, остоол үгы болоод орхино.

Тэрэ манай хүбүүн пеэшэнэй саанаһаа гараад:

– Зай, эдихэ юумэ бэлдэ, остоол юумэн хуу бии болоод орхино. Һуугаад эдинэ, ууна, тиигэжэ байтараа хэлэнэ:

– Ши өөрөө бэээрээ һуугаад эдээлыш, уулсыш, – гэнэ. Эдээлжэ һуухадань, захын табалтай эдихэ юумэн үгы боложол байна.

Эдээлээд газаа гарана.

– Ши намтай ябалдаха гүш? – гэнэ. Өөрөө хэнтэйшье зугаалжа байһанаа мэдэнгүй.

– Ябалсахаб, шамһаа бэшэ амитан намайе уридагшьегүй, зугаалдагшьегүй байһан юм, – гэнэ.

Хамта хоюулаа ошобод.

Ябахдаа, минии хаанда ошоё гээд ябабад. Хаанда ошоходоо, агаарай долгин дээрэ гараад ниидэнэ, ниидээд далайн олтирог дээрэ буушана. Тэндэ буугаад:

– Нөөхи эдихэ юумээ асарыш нашань, – гээд һууба.

Тиихэдэнь эдихэ юумэн хуу остоол дээрэ бии болоно. Эдижэ һуухадань, гурбан баржаар гурбан тээһээн купецүүд ерэнэ. Тэдэшни өөһэд дундаа зугаална:

– Тиимэ юумэ худалдаабди, тиимэ юумэ худалдажа абаабди, – гэжэ гурбуулан хуугайлнад.

– Шимнай юун хүүмши? – гэжэ һуранад.

Андреймнай өөр тухайгаа баһа хэлээд үгэнэ:

– Эдихэ ууха юумэ бэлдыш!

Баһа остоол дээрэ эдихэшье, уухашье юумэн бии болобо. Тэрэ гурбан купецүүд (торгуубанууд) нуужа уубашье, эдеэлжэ байхадаа ехэ гайхана.

– Өөрөө маанадаар нуугаад эдеэлэгты, – гэбэд.

– Та юутэйбта, – гэжэ Андрей нурана.

Нэгэ купецынь хүхэ харуулна. Тэрэ хүхээ газар руу шаажархихадань, сэрэг дүүрэн бии болоно.

– Маанадта приказ үгыш, – гэлдэн байна.

Тэрээнээ болюулаад орхибо.

Нүгөөдэ купецһээ Андрей нурана:

– Ши юутэйбши? – гэнэ.

Баһа хүхэ гаргаад, иишэнь сабшахадань, далайн сэрэг парохоод юумэтээ бии болоодхино. Далайн сэрэгүүд олон бии болоод:

– Маанадта приказ үгыш, – гэлдэн байна.

Тэрэнээ болюулба.

Гурбадахи купецһээ:

– Ши юутэйбши? – гэжэ Андрей нурана.

Ура гэгшын гулда харуулна.

Энэ гулдаар юушье хүсээд сохи гэхэдэш сохихо юумэл даа, – гэнэ.

Тэдэшни нуража байна:

– Манай нэгэнээрнай андалдахагүй гүш?

– Үгы, андалдахагүйб. Андалдаа һаа, танай гурбуулыень – хоёр хүхээ, гулдаяа үгөө һаатнай андалдахалби даа, – гэнэ.

Андалда гэлдээд, гар хүлөө договор дээрэ табилдаа, саарһан дээрэ хуу бүтөөхэ юумыень бэшээ. Андреймнай наашаа ябахадаа, нөөхиеэ намтай ябалда, намһаа бү үлэ гэнэ ха юм.

Тиигээд лэ долгин дээрээ нуугаад лэ баһа наашаа хүрэжэ ерэбэ. Нөөхи купецүүд (торгуубайнууд) архияа уужа уужа, һогтожо бодоод:

– Эдихэ ууха юумээ асараад табиинш! – гэхэдэнь юуншье байхагүй.

– Энэ ямар юумээ абаа, андалдаа һэмбибди. Угайн хүүн ябаагүй ха юмши даа, – гэжэ мэхэлүүлээд, нула һалаба ха.

Нөөхи Андрейн гэртээ харайлгаад ерэхэдэнь, турань (гэрэнь) шаташоод байна. Һамганиинь үгы, турашье үгы. Тиихэлээрнь тэрэшни далайн хажууда ошоод, гайхажа нуухалаарнь, нөөхи һайхан шубуумнай ниидээд ерэбэ. Ерэхэдээ һамганиинь бусажа ерэбэ.

– Шинии ябаһан хойно хаан булягад абаашахам гэжэ ерээ. Тиихэлээрнь би хоргодоод, арилшоо һэм. Тиихэдэмни турымни (гэрым) галдаа. Тиигээд хабсагай шулуунай забһар соо хоргодоод, шинии ерэтэр ябаалби даа, – гэнэ үбгэндөө.

Тэндэ хоюулаа нууна.

Тиигэхээр байтар Андрей ангуушан далайн эрьедэ ерээд нууна гэжэ хаанда сураг дуулдаба ха. Хаан тиижэ дууламсаараа хүүниие эльгээбэ.

– Юу асараабши, асарhanaа хэлэжэ үгыш! – гэжэ захирба.

Тэрэ хаанай хүүн ерээд Андрейдэ хэлэнэ:

– Хаан юу асарhanaа асаржа харуулхаяа ерэг гэнэл.

Андрей тэрэ хүүндэнь хэлэбэ:

– Юушье асараагүйб, үхэ юумэн намда үгы, – гэжэ хаандаа хэлээрэй гээд табиба.

Тиихэлээрнь тэрэ хүүн хаандаа ошоод хэлэһыень хэлэбэ. Хааниинь сэрэг татажа ерээд, дайгаар дараад абаашахаб гэжэ бодобо.

Хаанай сэрэгэй ерэхэлээрнь, Андрейшни нэгэ хүхөөрөө газар сабшажархихадань, дүрэн сэрэг бии болоод, булта зэр зэмсэгтэй, захиралта үгыт, захиралта үгыт гэлдэн ябажа гүйлдэнэд.

– Тэрэ ерэжэ ябаһан солдаадуудаар ошоод дайралдагты, – гээд ерэжэ ябаһан сэрэг харуулаад табиба.

Андрей нүгөөдэ хүхээ сабшаад орхибо. Тиихэлээрнь уһан соо дүүрэн сэрэгэй пароходууд, ута үхэр буутай, олон сэрэгшэд бии болобо.

– Манда захиралта үгыт! – гэлдэн байнад.

– Тэрэ ерэжэ ябаһан сэрэгтэй дайралдагты, – гэжэ Андрей захирба.

Хаанайш сэрэг юу байха юм, тиимэ сэрэгшье байха гэжэ мэдээгүй сэрэг илагдаа, дарагдаа. Хаан өөрынгөө солдаадуудай хойноһоо харайна.

Андрей гулдаяа табяад:

– Тэрэ хаан ябана, тэрэниие үхэсэ сохёод орожо ерэ, – гээд табиба.

Гулдань харайжа ошоһон бэеэрээ хааниие сохижо алажархина.

Тэрэ Андрейшни хаанай нуури эзэлээд, зөөри гэр байраа барандаа түбхинэжэ, хаан болоод нууба.

Нэгэ торгуубай (наймаашан)

Нэгэ торгуубайнхи хамгатай хүбүүтэй байгаа. Тиигээд байтараа хамганиинь хоёрдохи хүбүүгээ гаргаба. Хоёрдохи хүбүүн гараад, ехэ түргэн томо болоно. Тэрэ хүбүүниинь мангадхай гарахан байгаа.

Ехэ хүбүүниинь газраа наадажа байхадань, дүү хүбүүниинь адуун соо ороод, адуу алаад эдижэ байна. Тиихэлээрнь аха хүбүүниинь номо годлөороо шэхээрнь нэбтэ харбаад орхибо. Бага хүбүүниинь шэхээ нэбтэ харбуулаад, гэртээ ерээд абадаа хэлэжэ байна:

— Ахамни шэхьемни адуугаа тооложо байтарни нэбтэ харбабал, — гэжэ худалаар хэлэжэ байна.

— Юун зай хүбүүн гэшэб, орожо ерэг, толгойнь газарай, тохоногынь минаагай, — гэлдээд, аба эжы хоёрынь хараалдаад байна.

Тэрэ хүбүүн гэртээ орохоёо айгаад тэрьелээд ябаба. Яба, ябаһаар, холо хүрсэ хүл муугүй ябана, зай тохой мэдээгүйгөөр ябана. Яба ябаһаар ондоо хаанда орошоно. Ондоо хаанда нэгэ ой соогуур ябажа байхадань, амбаарнууд байна.

Нэгэ амбаар нээгээд харана. Тэрээн соонь дүүрэн шандаганууд байна. Нүгөөдэ амбаар нээгээд харахадань, тэрээн соонь дүүрэн гүрөөһэд байна. Гурбадахи амбаар нээгээд харахадань, тэрээн соонь дүүрэн шононууд, үшөө амбаар нээхэдэнь, тэрээн соонь дүүрэн нохойнууд, үшөө нэгэ амбаар нээгээд харахадань, дүүрэн баабгайнууд байна. Хуу тэдээниинь хаагаад гарана. Тура соонь ороно, зосоонь юуншые үгы. Тэрэшни орондонь ороод, хоргодоод хэбтэнэ.

Хэбтэжэ байтарнь газраһаа мандагар томо найхан басаган орожо ерээд:

— Өө, гаража ерыш даа, юун хүүн эндэ хүрэжэ ерэбэш? Мандагар хүбүүн хадаа, хуряахайм болохош, бишыхан хүбүүн хадаа дүүмни болохош, үтэлһэн (хүгшэрһэн) хүүн хадаа абамни болохош, гаража ерыш даа, — гэнэ.

Тиигэжэ хэлэхээрнь гаража ерэбэ. Гаража ерэхэдээ, томо бэетэй найхан хүбүүн байба. Тэрээгээрээ хамга хээд байшаба. Үбгэниинь нэгэтэ хэлэнэ:

— Гүрөөһэ алажа эдибди, — гэжэ хэлэнэ.

— Хайрланам, — гээд, алуулнагүй хамганиинь.

Нэгэтэ түлэндэ гараад ябахандаа, модон дээрээ гаража, өөрынгөө орон нютаг руугаа харана. Харахадань, найн шэнги байхадань, уйлажа ерэнэ. Хамганиинь энээниие мэдээд хэлэнэ:

— Юундэ өөрынгөө нютаг руу хараад уйлаабши даа? Нютагаа ханаа хадаа хариш даа, — гэнэ.

Хамганиинь найман хүлтэй моритой байгаа. Тэрээнээ үбгэндөө үгэнэ. Тэрэ мориинь унаад ошобо.

Гэртээ ошоод шагнана. Нөөхи дүү хүбүүн гээшэнь адууһаа бултыень эдеэд, гэртээ гансаараа һуугаад үзэл үзэжэ һууна.

– Ахамни минии аманда орохоёо ерэхэ юм аа гү, али үгы гү? – гэжэ үзэл үзэжэ һуутараа, газаа гүйжэ гараба.

Ахань газаа байжа байба. Ахаяа гэртээ оруулжа эдеэлүүлээд, сай улгаад, оро заһажа үгөөд унтуулба. Намайе эдихээе ерэхэ байха гэжэ ахань мэдээд байна.

Һүни боломсоороо дээгүүрнь гүйжэ харайжа газаа гараад, мориёо унаһан бэеэрээ гүйлгэбэ. Найман хүлтэй морин харайлгажа мэдэбэ. Мангадхай бодоһон бэеэрээ хойноһоонь үлдэбэ.

Мангадхай үлдэ үлдэһөөр хойноһоонь хүсэмсөөрөө моринойнь нэгэ хүл таһа татаад эдибэ. Моринийнь долоон хүлтэй болоод гүйлгэжэ ябана.

Мангадхай намна намнаһаар хүсэжэ ерэмсээрээ, нүгөөдэ хүлыень таһа татаад эдижэрхибэ. Тэрэ моринийнь зургаан хүлтэй болоод тэрелжэл ябана. Тиигэ тиигээһээр мангадхай моринойнь долоон хүл таһа татажа эдеэд, үшөөл намнажа ябана. Ганса хүлтэй болоод ябахандаа, моринийнь хэлэнэ:

– Бишни туйлахаа болёоб, ши модон дээрэ гара, – гэхэлээрнь, мориень хойноһоонь хүсөөд эдижэрхибэ.

Мангадхай модон доро һуугаад:

– Абымни хүхэ, гара, – гээд хамараа тоншоод ябана.

Хамар сооһоон хүхэ гараад ерэнэ. Тэрэ хүхөөрөө модо сабшана. Сабшажа байхадань хоёр шоно хүрэжэ ерэмсээрээ:

– Үй, байлаа, байлаа, амар, бидэ сабшаһуубди, – гэлдээд, хүхыень абаад, сабшаһан боложо байтараа, хүхыень зуугаад, харайлдаад, амандаа зуугаад ябашаба.

Тэрэ мангадхайш модон доро һуугаад: «Абымни хүрээ, гар» – гээд, хамараа тоншон гэхэдэнь, хамар сооһоонь хүрээ гараад унашаба. Тэрэ хүрээгээрээ модоёо хүрээдэн байна.

Тиигэжэ байхадань хоёр баабгай хүрэжэ ерэбэ.

– Бидэ хүрээдэһүүбди, ши амарыш даа, хүрээень абаад хүрээдэн байна. Мангадхай амаржа һууна. Тиигэжэ байтарнь тэрэ хоёр баабгайнууд хүрээень абаад, тэрьедээд ябашаба.

Мангадхайш яашье модо унагаажа шадахаяа болёод, бэеэрээ модон дээрэ гаража шадахагүй байна. Шэбэр соо ороод, тэрэшни үзэл үзэнэ.

Хүбүүшни үзэлөө үзэжэ байхадань, модон дээрээһээ буухаяашье айгаад тэндээл һууна.

Тиигэжэ байхалаарнь хоёр нохойнууд ерээд хэлэнэ:

– Бидэ ошоод харахамнай, сагаан хөө сахиржа һуугаа хадань, шамайе абаашаад эдихыень үхэбди – гэбэ хад.

Тэндэ шэбэр соо ошоод хоёр нохойнуудай харахадань, мангадхайһаан ушаргүй улаан хөө сахиржа байна. Тиэхэдэнь хоёр нохойнууд мангадхайгаа хоёр тээшэнь таһа татажа шэрээд, хүрэжэ ерэнэ. Тэрэ нохойнуудые унаад, гэртээ харайлгаад ерэнэ. Һамгандаа ерээд одоошье гэрээ һанахаяа болёод, тэрэ һамгантаяа һууба даа.

Һуужа байхалаарнь Наша Хоймор хаанай басаган байна. Ондoo хаанда хадамда үхэ гэхэдэнь, тэрээндэнь дурагүйдөөд, тэндэ ерээд һууһан байгаа. Тэрэ басаган наадан болохо гээд хэлэнэ.

– Би юундэ һуухабиб, шим ошо. Ошоод ябаарайш, – гээд, түхээрээд табина.

Тэндэ ошоод, тэрэ хүбүүн наада наадажа аргагүй юм байна. Ошоод нааданда хатаралдана. Пулаадаа гаргаад, нюһаа аршахлаарнь, тэндэ ябаһан басагад:

– Һэй, ямар манай пулаадта адли юм даа. – гэлдэнэд.

– Хүүнтэй адли хүүн, пулаадта адли пулаад байгшагүй аал даа, – гэнэ тэрэ хүбүүн.

Нөөхи дүү басагыень абаашаад, Нашан Хоймор хааншни адлил хүдэр басаган ха юм гэжэ һанаад үгэнэ. Хүбүүшни таняад байна.

Хаанам, тэрэ басагыем асарагты! – гэнэ.

Һамганиинь үгы. Тиимэ хүүн пулаадтай ябаа һэн.

Нашан Хоймор хаанайш хүбүүн дай түхээрээд ерэбэ. Дай түхээрээд ерэхэдэнь, нөөхи шонодоо, хара гүрөөһэдөө хуу табяад, тэрэ дайень дараад, Нашан Хоймор хаанай хүбүүе гэртэнь ябуулба.

– Минии һамган гэжэ эндэ бү ерэ, ерээ һаа эндэһээ бэшэ хойшодоо харихагүйш, – гэнэ тэрэ хүбүүмнай. Тиигээд лэ тэндээ амгалан һайн жаргажа һууба даа.

ГАРШАГ

Оролто үгэ	3
Шонхоодой мэргэн	5
Алтан Шагай хүбүүн, Алтан Хайша басаган..19
Муу Мондой хүбүүн.24
Зүрхэтэй хүбүүн30
Алсуудар мэргэн.33
Аха дүү хоёр35
Шонодо илагдахагүй Шолмо хүбүүн39
Эсэгийн гурбан хүбүүд.40
Айдарай Мэргэн хүбүүн Алтай Шарагша дүүтэй42
Шоно заяабаритай хүбүүн46
Олон зон48
Гэрхэ намган нөөр малаан үхэртэй.52
Ёнгоодой үбгэн54
Хартагай хаан.57
Хаан.66
Баян торгуубай (наймаашан).71
Нэгэ хаан.76
Оршоомол лаба (лама).82
Армаан (Роман) хулуушан86
Нэгэ хүүн.87
Андрей ангуушан93
Нэгэ торгуубай (наймаашан)	100

Литературно-художественное издание

Составитель

Дамдинов Дашинама Галданович

СКАЗКИ ЭХИРИТСКИХ БУРЯТ

2-е издание, дополненное

Редактор, корректор *Ж.Ц. Цыдыпова*

Верстка *Д.Ц. Улзутуевой*

Подписано в печать 11.05.05. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.

Бумага офсетная. Гарнитура School Bug.

Усл. печ. л. 6, 04. Уч.-изд. л. 5,18. Тираж 500 экз. Заказ №27.

Издательство «Бэлиг», 670034, г. Улан-Удэ, ул. Гагарина, 28

Типография издательства «Бэлиг»